५१९८

नं॰ ५१९८

नाम·पु· कात्यायन श्रौत सूत्र भाष्यं
१० प्राध्यायः

कर्ता- श्री अनन्तः
" संसद् स्थपति महा-याज्ञिकः

पत्र-सं. ६१ सं. ×

विषयः सूत्र पद्धति परिशिषं

कात्यायनसूत्रभाष्य दशमाध्यायः

~~[illegible]~~

५१९८

११५०

२६

कात्यायनसूत्रभाष्ये दशमोऽध्यायः पत्रे ४१

नं० ५२१९८

ॐ श्रीगणेशाय नमः अथ सर्पणादिप्राध्वंदिनां अनुक्रमणो देवसर्पणस्या
१ द्दैभावात्सर्पणादीनतिरिच्यते नातिरिच्यते माध्वंदिनसवनविशेषणमवधि
ज्ञापनार्थत्वात् होतृवमसे वसतीवरीः कृत्वा यजमानाय प्रयच्छति अभिषवा
र्थाः इह्या ३६ हा इत्यभिषुणोति अस्य मंत्रविधिपरत्वेनाभिषुणोतिरनुवृत्तः प्रातःभि
शब्दमुक्तामभिषवधर्माकांक्षिणं प्रकाशयत्य प्रकरणात् छेन्द संबंधसमर्थैई म्यैर्यु
क्तमेव प्रकाशयति। तेन न निग्राभ्यादि सर्वं पूर्वाभिषववद्भविष्यतीति होतृवसमे
वसतीवरीः कृत्वा यजमानाय प्रयच्छति उष्णीषं ग्रावस्तुते उष्णीषं त्रिरावेष्टनव
त्संग्रावस्तुते प्रयच्छति। तत्र सोमोष्णीषमेव सोमसंबंधेन तस्यैव बुद्धौ समावेशा
त् अंशूनादानप्रभृति त्रिपर्यायानभिषवान् करोति। प्रातःसवने मंत्रेण त्वा इति
सकृत् संस्कृता अपि द्वितीयसवने अभिषवार्थं संस्कृताएवेति मा भूत् इदानीमादानमिति सकृदा
दानप्रभृती त्युच्यते। अभिषवानिति बहुवचनात् त्रीन्। त्रिषपिते षु त्रयस्त्रयः
पर्यायाः स्यात्त्वं च प्रातःसवनाभिषवानतिदेशात् तूष्णीं अभिषवोत्यावर्तितः आ
त्मभिमिमान उपांशुसवनस्यानिगमश्रुतेः। अतिदेशात् तूष्णीं शुसवनाश्रितेमा
ने प्राप्त उच्यते। अग्नाध्वर्युणा गृहीतेसोमां मिमी मिलूक्षणे। आतंलक्ष्यति।छे १

तिनुतः। उपांशुसवनस्याभिगमनश्रुतेः। उपांशुसवनस्याभिगमनसंचालनं यतः
श्रूयते तेनाभिवा अभिन्यता नाभिज्ञोर आतृतीयसवनादिति पूर्वाभिषवातिदेशा
द्वायपि मानमुपांशुसवने प्राप्नोतीति तथा पीगमननिषेधात्तन्नादरणीयं मानं स्यन्न
प्रधानं येन केनचिच्छिद्रवर्तनीयमभिस्याज्ञमभिमिमीत इति इहा३ इहा३ इति प्रथमः
पर्यायः प्रथमोऽभिषवस्य पर्याय इहा इति त्रिमात्रः। तेन कर्तव्यः। प्रथमपर्याय
योगेन विधानाद्वीप्सा वचनाच्च प्रतिप्रहारं इत्युपप्रयोगः। न च मासे स्थित्यन्त्र प्रख्या
स्नानं येनात्र च स्थाने विधानात्पूर्वस्य निवृत्तिः स्यात्। अत्र हि इहा३ इहा३ इत्यभि
षुणोतीत्यादिष्वेव न संयुज्य विधानं सर्वमन्त्रस्य प्रहरणे स प्रहरति माभेरिति ते
नाभिषवसंयोगात्काम्यान्तरसंबंधात्तत्पूर्वमन्त्रस्थानं च मा स्यान्न पूर्ववाधकत्वं
अविलंबितो द्वितीयः। प्रत्यभिषवद्वितीयः पर्यायो अविलंबितो मात्रानधि
कः कर्तव्यः प्लुतमात्र एव हृत्स्मरतीत्यतः। प्रत्यभिषवं तृतीयः पर्यायस्तु स्मर्तः। दी
र्घमात्रः कर्तव्यः॥ विलंबितादयो वृत्तिधर्मा इति कर्कस्तथा सतीहाशहे सर्व
स्मिन्प्राप्नोति तत्र श्वकारेपि तद्धर्मता स्यात्तत्र मुनिपठितेन तद्रूपतद्वृत्तिद्रुतयु
रेव युक्तिमती। अपि चोच्चारणधर्मे विलंबिताद्याइकारादौ न तद्धर्मतया रूपलब्धा घ

गावएवस्यात्। मान्त्रिको हि रूढो विलंबिताश्रयणो हि मात्राधमिवृद्धिः स्यात्।
२ अस्माकं तु पुनस्स्याविलंबनाविधानेन हि नीयेदीर्घस्तनीयेद्रूस्वामयणोनवस्मे
संप्रदायः परित्यक्तो नस्मात् जविलंबितन्मध्यानतन्तमेदृह हूह दिति। उक्तमेभिष
वे अविलंबितन्मध्याने हि तीयेपर्याये वृह हूह दित्यभिषुणुयात्। अर्ह्वाविशेषोपदे
शात्। अभिषवा ईदृह हदित्यनेनवानुयान्नाऊनः अविशेषेणोपदेशायनोस्ति
इहा ३६ हाइत्यभिषुणोतिदृह हूह दितीदूमेवेनदाम्नावयन्ति इतिद्य दितीनिवि
शेषोनोपदिष्टस्तेनोभयोरपिसंहत्त्रासंबंधात्। अर्ह्संबंधे नतन्सिध्यतीत्यर्हद्वे
त्यच्यते। स्वशास्त्रायामविशेषपाठादेवमर्ह्मात्रावुच्यते अर्ह्वाविशेषोपदेशा
त्। वाक्याध्यः पक्षस्याहतो। अर्ह्मितिनियतत्वात्। किं तर्हि दृतीयेविलंबितन्मध्यान
एवनु तः विशेषोपदेशात्। यद्यपि स्वशास्त्रायामविशेषोपदेशस्तथापि शा
खान्तरे दृतीयेभिषवे मध्यमपर्यायणोसंबध्यपयते। सिद्धं च सर्वशास्त्राप्रत्यं
मेयकं कर्म्मतत्तनास्त्रामपि शास्त्रायां विशेषोपदेश एवे तिनियतविभाग एववृह
हदित्यभिषुणुयात्। तान्यावाचवाद्वध्यो यस्मिन्सवेदृहहुछ्रंदं कु पुरस्त्राधिकरणे
एकत्वमेकवचनप्रयोगात्क्रमयति। यद्यर्हस्यात्स्यात्तर्हि द्विवचनप्रयोग इति २

शुक्रप्रभृति चतुर्णां ग्रहणे। धारायोजनानन्तरं शुक्रप्रमुखाश्चत्वारो ग्रहा गृ
हीतव्याः। चतुर्ग्रहणं ध्रुवस्य द्रोणसार्थं आग्रयणे उक्थ्य तृतीयाभ्यो धाराभ्यः।
यदाग्रयणं गृह्णाति ततिमभ्यो धाराभ्यः। तत्र चाग्रयणमुक्थं चपात्रान्तरे आसि
च्यते नासेचनीय प्रतिप्रस्थाता तृतीया धारा हे प्रातः सवनवदेव प्रागुक्थ्या
न्मरुत्वतीयमृतुपात्रेणं द्रुइति मरुत्वतीयामिति देवतासंबंधः संज्ञा च संव्यव
हारार्था ऋतुपात्रेण च गृहीतव्यः। माध्यंदिने वाग्रयणाद् उत्तर पक्षे षोडशिनिम
रुत्वतीयो मुक्थि ग्रहः। तदा च वक्ष्यमाण पक्षेणैव मरुत्वतीय ग्रहणे आग्रयणी
यः उत्तरमेकोक्थ्या गृह्णाति मरुत्वतीय समन्वारब्ध निष्क्रमणादि करोत्या
ग्नीध्राग्नीनिति प्रेषाश्च समन्वारब्धानि ष्क्रामंतीत्यादि प्रातः सवनवत्कर्मानुपात
। अग्नीदग्नीन्विहरेति आए तस्मात्प्रैषात् सदसि पचमानो पाकरणं। माध्यंदि
ने यति हे शाच्चात्वाले माभृदिति सदसीत्युच्यते अहर्ग्रहणे च सर्वत्र प्रायःणी
योदयनीयवर्जं। अहर्ग्रहणे ही नाहे सर्वत्र प्रातः सवनेपि सदस्येव पवमानो
पाकरणं स्यात्। एवं च प्रायणीयोदयनीययोरप्यहर्ग्रहणमध्यापातित्वात्तद्धर्म
प्राप्त्या प्रातः सवनेपि सदस्येव प्रारोनीतिरत दर्जमुच्यते तानयोरेकाहवदेव चाचा

लेस्याश्च पश्चुनेहीत्यपन्नू व्यद्दधिघर्मायदध्यसहर दक्षिणोऽउपावर्तयेत्निधे
२ धोषचयः। पश्चुनेहीतिप्रैषावपवंमुक्त्वा दधिघर्मायदध्यसहरदक्षिणोउपाव
3 र्तीयन्यवशिष्टप्रैषेउपवयः कर्तव्यः। प्रतिप्रस्थाता दधिघर्मायदध्यसहवदक्षि
णोउपावर्तयेत्येवं रूपः सप्रवर्ग्ये दधिघर्मः। प्रवर्ग्यवतिसोमे दधिघर्मो भव
तितेनतत्रैव प्रैषापवयोपवयो दधिघर्मो येत्यस्येवननुदक्षिणोउपावर्तनीये
त्यस्य उपविश्य उपसदसः पुरस्तात्सपवित्रायामग्निहोत्रहवण्यां ग्रहणं यथोक्तं
। दधिघर्मस्य पक्षेविशेष उच्यते सदसः पुरस्तादुपविश्यपवित्रवत्यामग्निहोत्र
हवण्यां ग्रहणं कुर्यात्। यथोक्तं यावती द्यावापृथिवीइतिदधिघर्मग्रहणमिति
सपवित्रायामिति शाखापवित्रयुक्तायामिति कर्क। मन्त्रद्युक्तं। ततः स्थानंतयोरि
तिनुः शापवित्रयोः स्थानलेनाध्यभिचारेणनस्मृत्यात् यत्तुदधिसंवेधादवांत
रसामान्याच्छाखापवित्रमितितन्त्रभ्रमः। सपवित्रं गृहीयादित्येवयुक्ते दधिविशे
षणे चानदविना भग्नं शाखापवित्रं प्रनीयेत होतर्वदस्वयत्ते वाद्यामि स्वाहाहो
तारं संबोधयेहोतर्वदस्वयत्ते वाद्यामित्यनेन वाक्यद्यानेश्रात रहविरित्युत्तिष्ठ
ताहाहोतुर्यदुक्तं यां तस्मिन्नुक्ते सजि श्रात रहविरित्युक्ते सद्ब्रूयात् दधिघ २

र्म्मं प्रजेति प्रैष्यति। अत्र चोदकानुग्रहार्थं इंद्र दधिघर्म्मस्य यजेनेति साधम
हारं प्रैषमिच्छंति केचित्। तदयुक्तं प्रत्याम्नाने न पूर्वप्रैषबाधात्। अन्यथा दधि
घर्म्मस्य प्रैष्यतीत्येवस्यात्। तन्मद्धाद्दृक्षस्य प्राणाय जत सोमानामिति वक्ष्यमान देव
ता पदवप्रैषोच्यं। नो चदेसंदेहार्थमश्विभ्यां तिरोऽह्न्यानां सोमानामितिवत्सदे
वतमेव प्रैषं प्रयोक्ष्यते॥ तस्मात् यावत्सन्नितमेव प्रैषपदानं हुतशेषं घर्म्मलि
जः सयजमानाः सर्वे उपहावं लक्षयंतिप्रयोक्तं। हुतशेषग्रहणात् सुत्यांशेषंप्र
स्तोऽत्र पत्राणां भक्षयंति। सम्यगुपदक्षो पहूयप प्रयोक्तं मोपत्य भक्षमक्षेदी। दीक्षितानां तु
प्रत्यक्षमेव पशुपुरोडाशेन प्रचर्यं पुरोडाशादि करोत्याधिष्ठानविधानात् प
शुपुरोडाशेन सांगेन प्रचर्यं न हि पशुपुरोडाशसवनीयानांत्रप्रसक्तः किं तु भावपि
पशुतंत्रांतःपातिनाविसर्कांतेन परस्परं प्रसंगात् मानवात्पश्वंगेरुपकाराभा
वात्पशावप्रयुक्तान्येव पशुपुरोडाशांगानि भवंति तेनाज्यभागादिमार्जनांतमं
त्रांगज्ञानंतरं वर्ज्यांदक्षिणादानस्य सौमिकेन सिद्धचात्मलाबाभ्यागपरिहा
रो भवति। न च पशुपुरोडाशप्रासंगिकः समानार्थत्वादित्यसेनतुल्यसंबंधप्र
तिपादनात्। तत्र पश्वंगानां पशुपुरोडाशस्य साधारण्यात् भागावेक्षणादि तदं

गक्रमएवकर्तव्यं पुरोडाशादिपुरोडाशेष्वरस्यैकंप्रदानमित्यादिप्रातःस
४ वनतुल्यंकरोति होतृधिष्ण्ये पुरोडाशान्निदधातीतियवत् उक्तविशेषस्तु प्रैषः
5 पपस्यावर्जमित्यप्युक्तं उन्नीयमानेभ्यश्चानुवाचनप्रमत्याचमसनिधाना
न्ताउन्नीयमानेभ्योनुब्रूहीत्यारभ्यन्नाक्षक्षिणस्यहविर्धानस्यपश्चाद्दक्षंनिदध
मिचमसानघइतियावत्कुर्यात्। यघयघ्यनिर्देशाद्धिदेवत्यप्रचारोपिप्राप्नो
ति। नयापितहृहणस्यातिदिश्यमानशास्त्रान्तर्गतत्वाद्ग्रहणाभावेविद्यमान
स्वरूपाणांप्रवरणस्याशंवपत्वान्सामर्थ्यात्रेपेसत्यननिर्देशाएव हेशमन्न
यति। अतिदेशान्नचसुमामह्नुन्नयनंनेनोक्तंहृशश्चेति माध्यंदिनस्यसव
नस्यनिषेधवत्यस्यरूगस्यप्रुक्तवनोमधुश्च्युतइंद्रायसोमात्प्रस्थितान्प्रेष्येति
।इतिप्रैषःप्रस्थितस्य॥ मर्यीवनइतिवामधुश्च्युतरक्षाने। प्रैषमधुश्च्युतइ
त्यस्यस्थानेमर्यीवनइतिवापदंप्रक्षेप्तव्यं इडांभक्षयित्वाशालाद्वार्येदक्षिणा
होमोवासःप्रबद्ध्यहिरण्यंहवयामवधायचतुर्गृहीतमुद्दृश्यामितिइडा
भक्षःशेषसमाप्तिपरः। इडाभक्षादिभागप्राशनांतेदक्षिणाप्रयुक्तंहोमंऊर्ध्वार
।समारभ्याहदक्षिणायोगमथयान्मुख्यामुख्ययोर्मुख्येसंप्रत्ययान्मुख्यदक्षि ८

णयोगान्तर्भावे गौणत्रेयादिदक्षिणादानेपि न भवति। तत्र च वासः प्रव
द्धं हिरण्यं हवन्यां जुह्वां निधाय उद्गृह्यमिति चतुर्गृहीतं जुहुयात् तेनानुमन्तां
हदानीति श्रुतेर्दानार्थत्वावगमाद्बृहस्पतिसवे दानस्यो त्कर्षात्तत्संनिधानए
व होमः। हिरण्यदानमात्रेयायदानं च स्वकाल एव। प्रासर्पकेभ्योन्ते दानाद्दक्षि
णादानान्त एव। एतेन वासु देवोक्तं माध्यंदिनदवनं प्रस्थकं चित्रं देवानामिति
द्वितीयां चित्रं देवानामित्यपरां चतुर्गृहीताहुतिं जुहोति। प्रथमापेक्षया द्विती
यामहद्रोषपेक्षोत्स्य घतइति। अत्रापि वासो हिरण्यं भवत एव आग्नीध्रीये
ग्नेन येति। वशेषाभावात्सहूकृहीतेनाग्नीध्रीये जुहोत्यग्नेनयेति अयं तदस्य
पण्मश्वं चेयुक्तं दघाद्युक्तं वा। अश्वं यदि युक्तं अयुक्तं वा दघात्तर्हि द्वितीयामा
ग्नीध्रीये पन इति जुहोति। पिरन्तोरभिप्रायाद्दानं च तस्यां न तु। नियोगतो श्व
दानं तत्प्रकृतोन च विघनो। ततोनाश्वाहुतिर्दयाति तोसाम विष्यति। दानंय
त्र तदर्थो यं मंत्रे विधी। यतेत्यहः पुक्तमश्वर यद्दाने युक्तं श्च हस्पतिसवादावश्व
हृादशामाध्यंदिनइत्यादौ। अत एव बृहस्पतिसवेपि प्रातः सवन एवादास्यन्ति
ति अत्र णाम्द्विष्यत्य अदानेशतामश्वरथमध्वर्यवे दद्दात्यग्नीचीयमानेइ

स्यादावपकर्षः। अथवाऽनुक्तं प्रधानदक्षिणारूपणं अयुक्तमंगदक्षि
५ 5 णांगमुक्तमेवं कृतो अश्वदानमात्रे स्यादाहुतिर्देया। एवं च कर्वीनिमापेण
स्तोत्रशस्त्रांगतया प्याश्वहोने आहुतिर्देया। अथवात्रानियमेन चक्तस्य दक्षि
णाविधानान्नियताहुतिः। चेत्तत्र विकृत्यर्थः। पश्वेवं नस्मा स्मात्तर्हि विकृ
तावपिप्रकृतौ नियतधर्म्मत्वेन नियत एवातस्मात्प्रकृतौ नियताहुतिः विकृ
ताव श्वदाने सति। ननु विकृतावपि गवादौ धेनुदक्षिणया प्रत्याम्नातया प्रधा
नदक्षिणा वा धत्त एव भवति नांगदक्षिणा वा धत्तेनाप्यश्वदानस्यानियतत्वा
न्नियतो वाहुतिरिति चेत्तत्रोत्तरिकृत एवा। एवं तर्हि प्रकृतिविकृत्यर्थोयं प्रकृ
तो वा विकृतौ वाऽयमश्वदानेन तर्हि अपरामाहुतिं जुहुयात् न च प्रयत्वे स्यादिति नाचं त
म् दक्षिणाप्रतिग्रहविधानेन तद्दानमवश्यमस्ति। सत्यं स्यादेवं विधानं चे
त्स्यात्प्रत्यक्षादिवानस्यान्यथासिद्धत्वे न तद्दानानुमानं सिद्ध्यति तत्तु पक्षविधा
यतेन ज्ञातेन विधिना प्रतिग्रहीष्यामीति दानप्रसंगात्तत्राश्व वा यात्र प्रतिग्रह
विधिरयुक्तः। श्रद्धातिशयात् कर्म्मणि साध्वनुष्ठानसंतोषेण वा कदाचित्प्र
सन्नाश्वयश्वंदास्यन्विकृतावप्येवं विहितत्वेन वा शत्राश्वरथादेसाधक्रादेवा ५

केवलाश्च दानेन भवेदाहुतिरेषा। एतेन यत्कर्केणोक्तं अनुयाजाश्चेदितिवत्
।विकृतिविषयत्वं चेत्कुर्स्यन्तदूषितं वेदितव्यं दक्षिणाभावे हि दाक्षिणहोमस्ये
वाभावानुक्तो वाहुतिसंभवः। अथ विकृतौ प्राकृतादधिक [illegible] स्वदानं यत्तत्तदाकृ
तेर नियतत्वप्रासत्यर्थं चेत्कृष्टः। तथा हि। यदा प्राकृतादेश्चादधिको श्वोदीयतेन ह्वानंय
दाप्राकृतएव दीयतेनतदाहुतिदानमिथ्याभिप्रायः। कर्कस्यतदपिन अनुयाजाश्चे
दितिदृष्टान्ताकृतेतत्र प्रकृतावनुयाजसम्भावस्यानियतत्वादूहनमपिनियतं। वि
कृतौ नु यत्रानुयाजाभाव आनित्यादौ तत्रोहनाभावो यत्र च सम्भवो नुयाजानां प्रा
यणीयादौ तत्रोत्सुको हूहनस्यापि सम्भवः। अत्र तु सर्वविकृतिषु च तन्मदक्षिणासदा
वा सर्वत्र तद्दृष्टान्तेन प्राप्तोतीति वोध्यं वासो हिरण्ये ददाति प्रकृतत्वादध्वर्युवे
सहिरण्यो यजमानः शालीपूर्वेणेति छत्रमभिमंत्रयते। दक्षिणां वत्ति वेदितिहन्तो
दक्षिणातो रूपेण वहन्ति हिरण्यसहितो यजमानोभिमंत्रयते दक्षिणा वेदेर्वहिस्ति
ता शालां पूर्वेण वरिस्थितः रूपेणैव हृति। ग वाभिमंत्रणे चेतन्मंत्रलिंगात् चोदि
ताथोभिधायित्वा भूराहो विपरिणामः गवां [illegible] द्वादशा
धिकं शतं वा गवां गच्छन्ति वक्ष्यमाणेन पथा मं यो दनति त्वमा या [illegible] नैनेव यथान।

यंते। तेषां च स्नानं पुरुषसंस्कारायेति कर्कः तेन सत्रेऽपि तद्दानं प्रवर्त्तते। नैस्य परे
६ ।द।क्षिणात्वेन नयनस्याविशिष्टत्वात्। तस्माद्दक्षिणासंनियोगेन शिष्टत्वात्प्र
6 वृत्तिनिवृत्ती युगपदेव अंतराशालासदसी दक्षिणां नाग्नीध्रं नीथेनात्रति
क्रामति नायंते च सतेन संबंधात्तीर्थेन चात्वालोत्करावंतरेण सुब्रह्मण्यां च प्रेष्य
ति वा। चशब्दात्सैनापुत्रीयं आग्नीध्रादनुगच्छति सुन्वराद्दक्षिणा अनुगच्छे यजमा
न आग्नीध्रीयं यावत् शागनुवाचनात्। इंद्रा यमरुद्वनेनुवाचयतीत्यतः प्राक्
तद्घर्लिं चित्कर्मेति सर्वं यजमान एव नु कुर्यात् सदो गच्छति विद्वरिति। सदः प्रतिग
च्छेत् प्रेक्षते यत्नस्वसदस्यैरिति सदस्यान्। सदसि उपविशास्वा ब्राह्मणमाघस्या
ग्नीध्रगमनं। आग्नीध्रं गच्छेत् आग्नीध्रगमनस्य दक्षिणादानार्थत्वात्सत्रेगम
नाभावः उपविश्य हिरण्यमस्मै ददात्याग्नीध्रीयेऽउपधिस्यास्मद्रातार्थ इति मंत्रे
ण। अत्र च हिरण्यग्रहणं सर्वासां दक्षिणानामुपलक्षणार्थं येनैवं श्रूयते। नघ्र
ग्नीध्रे प्रथमाय दक्षिणां ददातीति। दक्षिणात्वं च हिरण्यादीनां सर्वेषां तत्तच्छ्रुत
मृदक्षिणानां गवां चात्रदानं मन्त्रत इति कर्कः। तद्युक्तं। आग्नेयदक्षिणायां त
दनुवत्स्यामुख्यमध्ये स्वाश्रयणात्। रुक्मणीयांच हिरण्यदानेन नप्राप्नोति। अथ वा ६

जहस्त्वार्थोलक्षणेयंतथाप्याग्नेयदक्षिणोनरमृत्विग्भ्योदक्षिणादानविधा
नात्। उदक्षिणाप्रथममग्नाधेनविष्णुनितेनलक्षणाप्रमाणाभावाद्धिरण्य
मात्रस्यैवात्रदानं। प्राथम्यंचसमानजातीयापेक्षयाभवतितेनार्त्विग्भ्योदाना
वसरेप्रथममग्न्याधेयदानंनदेवात्रमुख्यार्थमुपादीयते। दक्षिणाशब्दश्चहिरण्य
दानपरएवयेनहिरण्यदानशेषतयोपयतोयांवेराजमनाअविविचिकित्सदक्षि
णांददातीतिसमस्तानांचदक्षिणाचमितिवदताकर्मणांसर्वर्त्विग्भ्यश्चतमृद
क्षिणादानमुक्तं। आग्नेयायचाग्नीध्रब्रवसंदसःपुरस्तादुपविष्टायक आग्नेय
मितित्रिरुक्त्वासहकृत्वैकमहालेयमवालेयमवालेयमकोध्रेयमशोत्रेयमवाम
रथ्वमगोपवनमितिचन्द्राद्धिरण्यांददाति। आग्नीध्रवदिस्यपविश्यास्म
द्यानाइतिरद्धानेविशेषःसदसःपुरस्ताद्दूघामुपविष्टायक आत्रेयंक आ
त्रेयंक आत्रेयमितित्रिरुक्त्वाअहालेयमित्यादिसहकृदुकारद्घादितिसंबंधः
कृत्विग्भ्योदक्षिणांददाति। अस्मिन्कालेकृत्विग्भ्योदक्षिणादेया अत एवात्रे
तोःप्रतिष्ठार्थक्रतुदक्षिणासंक स्मोप्याग्नीध्रीयेस्मिन्नवसरेकर्त्तव्यः। अग्नी
धेचप्रथमंदानं। यश्चाकर्मणोनंचमसाध्वर्युमदासार्थमृत्विग्गहणमितित

७ दृनिप्रायेणानियमार्थमिदं सूत्रं दक्षिणायां यद्दशानि तदृत्विग्भ्य एवेति। यस्य
क्षेच पूर्वमेव संकल्प्य। निराकृतं च सर्वमेतन्मात्रः पृथक्शतानि पुरुषेभ्ये
दानादिदमिदानीं चिन्त्यते। न शतेनेवदक्षयति। नाशतेनेति श्रूयते। तत्र किं
प्रत्यर्त्विजं शतदानं। किंवादितम्य प्रत्यृत्विजं दानं शतस्य कृतो सूत्रेणोवप
क्षः। शतानि पृथग्भिन्नानि भवेयुः समभ्यर्थाः पुरुषसंख्यानि भवंति। सर्व
र्त्विजो हि परिक्रयदाना समृद्धिः कर्मणोभ्यर्थ्यते तेन षोडशशतानि देयानि
कृत एतत पुरुषेभ्य दानं दानं हि शतेन विशेष्यते न तु संप्रदानसाधनं येन च सं
प्रदानेन यद्दानं साध्यते तच्चेच्छतसंख्याविशिष्टं स्यात् स्याद्धि हि शतं द न मन्यथा
विभागेन दीयमाने विभागसंख्याविशिष्टं दानं स्यात् न च न दाशतं द तं स्यात् तेन प्र
तिपुरुषं शतं देयं प्रति विभागो वा कर्मप्राधान्यात् प्रत्यृत्विजं शतं विभज
नीयं तु तत्कर्मणः प्राधान्यात् दानं हि कर्मशेषभूतं कर्म च प्रधानं तेन क
र्मैव शतदानेन योजनीयं न पुरुषः। यदि हि प्रतिपुरुषं शतदानं स्यात् तत हि श
तेन दक्षिणा न स्यात्। किंतु शतेन दक्षिणा विभागेन शते दीयमाने कृतो शतदा
नाछतेन दक्षिणा तवेतायत्तु संप्रदानानां भेदेन दानानां भेदाते षां च प्रत्ये ७

कं शतेन विशेषणोस्य यत्कृशतानादाने वाक्यार्थोपपत्तिरिति तदपि निरस्तं
कर्मप्राधान्यात् । शतेन तं दक्षपतीति शतेन तं समृद्धं करोतीति शतगुणस्य क्र
तावुपकारं ब्रुवन् कर्मण एकगुणाभ्यन्तं शतं गमयतीति तच्छ्रुतस्य प्राधान्यात् त
दावशेतेन योजनीयं न पुरुषाः त्रियाशेषभूताः अथवा यत्कृशतानि पु
रुषभेदात् शतानि देयानि च पत्यगेकैकस्यैकैकं । नुतः पुरुषभेदात् । पुरुषो वै
प्रजापतेर्नेदिष्ठः । सोयं शतायुः शततेजाः शतवीर्यस्तं शतेनैव दक्ष
पतीति । शतेनावशिष्टकर्मकारयितुमुत्साहवंतं करोतीत्यस्मिन्वाक्ये पुरुषग
तं शतायुष्ट्वादि शतगोदक्षिणादाने हेतुत्वेनोपन्यस्यते अनुरूपवर्णनं च संबंध
वतेन पुरुषस्य शतदानमुचितं त्रियां च पुरुषाणां भेदात् तान्यपि याव
त्पुरुषं भिद्यंते इति पुरुषसंख्यानियतानि देयानीति प्राप्त उच्यते प्रतिविभा
गो वा कर्मप्राधान्याद्वा वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ प्रत्युत्पत्तिजं विभागोदेयः श
तस्याकृतपतनकर्मप्राधान्यात् । न हि त्वेवाशतदक्षिणः सोम्योध्वरः स्यादिह
वैप्रत्यक्षं पठ्यते प्रजापतिः पुरुषो वै प्रजापतेर्नेदिष्ठमित्युपक्रम्य तं शते
नैव दक्षपतिना शतेन तस्मान्नाशतदक्षिणः सोम्यध्वरः स्यान्नो हैवाशतद

क्षिणेन यजमानस्याऽलिंकस्मादित्यं तेन कर्म्मणः शतदक्षिणं प्रतिमाधान्त्यं प्र
तिपाद्यते यतः तथा हि विकृतौ हि समासोऽपंपदार्थैरन्यत्र लक्षकः । विंप्रधानसपदा
र्थेऽत्र समासार्थस्य शेषभावः । समानाधिकृतं त्वेन सौम्येनाध्वरेण चाशतदक्षि
णाः इत्यस्य समासार्थोऽध्वरस्तेनः दक्षिणाज्ञातमप्येति सहस्या संबंधसंगतिः ॥ शेष
त्वे शतसंख्यानां दक्षिणानां चतं प्रति । तस्येकत्वाद्वतेनस्यतावदेव गुणोपनतः पुरु
षो वः र्गप्रस्याप्रजापतिरवरूपतः । अध्वर एव सोऽपि स्यात्तमित्यत्र हि शयोऽस्मिन्नायः
शतेन विभागोऽतः शतस्य पुरुषं प्रति यथा रंभं द्वादशद्वादश आद्येभ्यः षट्षट् द्वि
तीयेभ्यः श्वतस्रः तस्त्रः तृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्र इतरेभ्यः । आरंभानतिक्रमेण क
शरं भेयपरिगणितानां क्रमेणाय आद्यास्तेभ्यो द्वादशद्वादश द द्यात्वनुभ्यां चतुर्णां
विभागानामुपदेशान् षोडशत्वेताविभज्यमानानां तावंतं एव विभागे विभागेवंति
। अथ वा वनुणे वाद्यानिति । चतुर्णां दश दप्रयोगाद्येभ्यः इति तएवोच्यंते । एवं व
द्वितीया च तृतीय चतुर्थ शेषा अपि स्वतः पूर्वपूर्वसमानसंख्या एव तावंतिसद्दशे
षु संख्यायाः प्रवर्त्तनाशतेनेदं फलति आद्येभ्यश्चतुर्भ्यो द्वादशद्वादश ब्रह्माद्यध्व
र्युपर्यंतेभ्यः द्वितीयेभ्यो ब्राह्मणाछं सद्यादिप्रमिप्रत्युक्षातृपर्यंतेभ्यः षट्षट्

तीयेभ्यः पोत्रादिनेष्टृपर्यन्तेभ्य अन्तस्य अन्तत्वः। इतरेभ्योऽग्नीध्रमुखेभ्य उन्ने
तृपर्यन्तेभ्यस्तिस्रस्तिस्रो दृषदादिष्वेवं शास्त्रीयेण विभागेन देयं। ननु योऽन्नि
केनात्र कर्त्तो वक्ष्यमाणक्रमेण धायुक्तवानान्तस्थास्तिपोत्रा होचतुर्थउन्ने
तारा प्रतुयातृ प्रतिहर्त्तचेतरः स्यात्तस्मादुक्तक्रमेणाधादि अथवा यथारंभ
यथारंयथासूत्रपाठक्रमं दक्षिणादेयात्तत्र च विभागविशेषः। वरणे आधा
दीनां यथासूत्रं विभागस्या द्वादशादि अस्मोद्गातृहोतृभ्यः। अनेनक्रमेण
अध्वर्युभ्यां च हविर्द्धानउपविष्टाभ्यां द्वितीयः प्रतिप्रस्थातासंनिधेः। ताभ्यां
दानेस्थानविशेषो हविर्द्धाने उपविष्टाभ्यां देयं अग्नये त्वेति हिरण्यं प्रति
गृह्णीतः। प्रतिग्रहे दाने च द्विवचनोपदेशात्। पुनः पदानप्रतिग्रह स्यकर्त्तं
संभवात्तस्माहि हिरण्यादि सर्वं क्रतुदक्षिणा तेनोभाभ्यां स्वां स्वां हिरण्यादि
दक्षिणां युगपद्दद्यात्प्रतिगृह्णीतश्च युगपत्तत्र च कृपुनत्यानिराकृतानत्वत्र
हिरण्यादिदाने विधीयते। किं तु प्रतिग्रहे मन्त्रमात्रं तत्र प्रसंगाद्दत्राघवेन तेन
यत्र यत्र ततत्र दानं विहितमस्ति तत्र तत्रार्थं गृहीतव्यमित्यस्यात इत्युक्तं भागप
त्तेनप्रतिगृह्णीतइति द्विवचनमविवक्षितं ततन्न स्यप्रकृतानां यः कश्चिद्दीयमानं

हिरण्यं प्रतिगृह्णाति। सोमाय त्वेति मन्त्रेण। एवमुत्तरत्रापि। ननु चतस्रो वै द
८ क्षिणा इति प्रकरणोपसमाप्तेः सर्वत्रैव दक्षिणात्वं लप्स्यते। सत्यं वाच्यस्य शे
स्याद्देवं स्वरूपमात्रकथनपरमिदं यत्तु वचनं दक्षिणास्तत्रैवं लक्षणा इति। एवं
चाऽपि वाससो हिरण्ये अध्वर्युरेव प्रतिगृह्णीयात् ऋग्नी हिरण्यं सर्वे गा अस्य होता
स्यावसरे ननु एवं तर्हि ध्याहृतिरपि प्राप्नोति। सत्यं। प्राप्नुयात् यदि स्वशाखाया
म स्वदानविधानं स्यात् तत्तु शाखान्तरीयं ननु तदुद्देशेनास्यां शाखायां धर्मविधानं
युज्यते। तस्मात् दक्षिणेव स्वल्पकारेण स्वदानेनाप्यपि ते स्याहृतिर्देया इदं च मन्त्रजातं
प्रकृतिमारभ्य तस्यां तस्यां दक्षिणायां प्रयोक्तव्यं। चतस्रो वै दक्षिणा इति पूर्वं
प्रकृतार्थविधानेऽपि पुनः परामर्शात्। ननु एवं सुतरां प्रकृतं संबध्यते। सत्यं न वेदे
वं यदि प्रकरणविच्छेदो नाम विघ्नता प्रतिहर्त्तेऽत्र तमा यद्दाती त्यभिधायाथा
हेष्टायम रूत्पोतेनुब्रूहीति मध्ये उक्ता तनोनदातीति दानप्रकरणं परिसमाप्य च
तस्रो वै दक्षिणा इति पुनः परामृश्यते। ननु एवमपि समनंतरोक्तत्वेन तत्र एव बुद्धौ
विपरिवर्तमानाः संबध्यन्ते। एवं तर्हि बुद्धिस्थानां हिरण्यादिविशेषशब्द परा
मर्शेन मन्त्रसंबन्धो युक्तः। तस्माद् दक्षिणाप्रकरणं चतस्रो वै दक्षिणा इति यस्याम ८

र्शनं तत्सार्वत्रिकदक्षिणाचतुष्टयस्य मंत्रसंबंधार्थमिति युज्यते सर्वत्र मं
प्रयोगः। अथ यदन्यद्ददातीत्ययमपि सामान्यपरामर्शः सार्वत्रिकदानेन
कोदादित्यपि सर्वत्र प्रवर्त्तते। अपि वा चतस्रो वै दक्षिणा इति दक्षिणास्वरूपक
थनपरं न प्रकृतदक्षिणापरमित्यतोपि येन तत्र तत् एवं ज्ञानेनैव दक्षयति नाश्यतेने
ति। गोश्वाजदक्षिणाविधानं तथा चाग्नीध्रं कुर्वीत तद्दद्यादुष्टाय होत्रे दद्याद्धस्त
न यवडमाय ते ददातं यमाय वस्त्राणि दद्यादित्यादि प्रकृतेभ्यो दानं श्रूयमाणेन
सूत्रकारेणोपनिबद्धत्वेतो ज्ञायते स्वरूपमात्रं दक्षिणानां सार्वत्रिकीणां कथ्यते
चतस्रो वै दक्षिणा इति प्रकृत्य मंत्रविधानात्तात्रैव मंत्रवचनं प्रकारेण संबंधात्
रुद्राय त्वेति गां प्रतिगृह्णीतो रुद्राय चैवेति बृहस्पतये त्वेति वासः प्रतिगृह्णीयुः य
माय त्वेत्यश्वं। अन्यस्य सर्वत्र यमाय त्वेति प्रतिगृह्णन्ति कोदादित्यन्यत्। दक्षिणाद्र
व्यव्यतिरिक्तमन्यदिति वर्णितेनात्रैव दक्षिणाद्रव्यव्यतिरिक्तं यदन्यद्ददाति तत्को
दादिति प्रतिगृह्णीत एवं व्याख्यायां हिरण्यादिदक्षिणाद्रव्यमेव सर्वर्त्विजामिति
गम्यते तात्स्तुनिराकृतं तेनान्यदित्यत्र मंत्रव्यतिरेकेणाद्रव्यमात्रं दीपमानं कोदादिति
मंत्रेण प्रतिगृह्णीयात्। शाब्देन यत्स्याकृतं स्याकृतं स्यात्तदेवान्यस्य प्रतियोगि युक्तं प्र

कृतेच हिरण्यादिन दक्षिणाव्यवस्थानतः इत्युक्तो मंत्रवचनं प्रतिग्रहेमं
२० त्रपतनमिच्छयाकर्त्तव्यं नवाकर्त्तव्यं विहितप्रतिषिद्धत्वात् प्रत्येसस्त्रोरप्रसास
10 श्रासणोच्छ ५ सिपोत्पनेच्छ्रद्धावाकोन्नेत्य्गावसुसुप्रसणपेभ्यः हविर्द्धोनादागत्येते
भ्योदघात् उक्तविभागेन प्रसस्तेभ्यश्चान्यत्र एवंकस्यपयाचमानवेजायेवैव
नदेवयजनंप्रसस्तास्तेभ्योपिदेयदक्षिणाद्रव्यव्यतिरिक्तं हिरण्यगवाद्यपात
त्रापिक एवंकश्यपंचगोत्रेणवर्जयेश्यश्चयाचतेतमपि अयचाक एवंवधिस्कं
त्र्यंपंश्यावदंतं ज्ञातपेचाश्राद्धिमायानदेयमितिवर्त्ततो ज्ञातयेसपिंडायत्र
नधीतापदायचनदेयांश्च अथवासामानाधिकारण्यात्तेन श्रोत्रियायघातयेदेय
मितिपर्यवसानं नरजतंदघात् हिर्हिषिपुरास्यसंवत्सराद्गृहे रुदंतीति श्रुतेः ४ वर्हि
षियज्ञेरजतं नदेयांदक्षिणाभावेनाभ्येभ्योपिपनावाक्यशेषेरजतदाननिरा
सितः कथंपुरास्यसंवत्सराद्गृहेरुदंतीति श्रुतेः। अस्ययजमानस्यगृहेसंवत्सरात्
रोदनंभवतिरजतदानादिति पत्नी चदद्यात्। पत्न्यपिकर्मो दक्षिणाद्रव्यं
दीयमानमनुमन्यते। स्वकृतो दानेनतस्येवासापिहि धानस्वामिनी यजमानाच
कर्म्मणिते नतस्या अपिदानंयुक्तं सार्वाभ्योदत्वाप्रतिहत्रैपश्चात् सर्वेभ्यऋत्वि १०

क्त्वा सर्पकोपगात्र चमसाध्वर्युप्रमुखेभ्योदत्वा पश्चात्प्रतिहर्त्रे देयं। अग्नीधो
दक्षिणादानानुक्रमाज्ञायते हिरण्यदानविधाने नतत्रैवविहितानेनात्रैयदाना
त्पूर्वमेवसर्वत्रानुदक्षिणासंकल्पंविधायाग्नीध्रेविभागंदत्वात्रेयायपदेयेतिपि
तृभूत्यभिप्रायः। तच्चनिराकृतेप्राक् इन्द्रायमरुत्वतेनुवाचयति। इन्द्र मरुत्व इह
होत्रावाचनंकारयति अदानमतः। ऊनः। मेषादत्तरंक्रमोदक्षिणादानंनिव
र्तते अतः प्राग्यथेक्रम प्रतिषिद्धेभ्योदेयंनरजतादि ऋतुपात्रेणमरुत्वतीय
ग्रहणंउपयामगृहीतोसिमरुतांत्वौजसइति। मरुत्वतीयंग्रहंउपयामगृही
तोसीतिऋतुपात्रेणगृह्णातिद्रोणकलशात् प्रतिप्रस्थाता अध्वर्युमनुजुहोति
।एवंग्रहमध्वर्युहोमानंतरमेवजुहोति। ननुमंत्रपाठक्रमेणतृतीयः प्राप्नोति। सत्यं
।पाठाद्यानुमानिकः क्रमोन्यायेन — यतोतृतीययाऽस्यानुवाक्यायुग्मभ्यांभावान्
गृहीतस्यवाचउपहोतव्यत्वान्मरुत्वदिन्द्रदेवतत्वादन्येनसहहेमस्यायुक्तत्वादेतावं
नुहोमेकर्तव्यप्रथमातिक्रमोनन्यायः मंत्रबलंयदुपवर्णितेतद्बाधनापाठक्रमा
त्तन्यायतेतानथैवमप्युपयामगृहीतोसिमरुतांत्वौजसइतितृतीयंग्रहंगृह्णा
ति श्रौतक्रमात्तृतीयत्वेनद्वितीयमनुहोमभविष्यतीतिनेतदेवंतृतीयत्वंहिसंख्ये

वनं संख्येयपरता । तद्यथा विपुत्रगृहमागतो नु जोह्नोह दृष्टा पष्ठ तितृतीयः
१३ कास्ता । एवमयमपि तृतीयः सन्नाम्नो त्वानुपूर्व्ययोगात्तनुत्राहृ । पक्षस्तथाह तो
नाशस्त्रो प्रथमे हूयमाने हूयते । किंतु सशस्त्रो । कुत एतत् । आनुपूर्व्ययोगात्त्वं
हि मंत्रा आनुपूर्व्येणैककर्मणा योगं प्राप्नुवंति । इंद्र मरुत्व इति प्रथमेन पुरस्तोम
रुत्वं तं वृषभमिति संज्ञास्त्रोणा द्वितीयेन द्वितीयः । मरुत्वां ओजसं इति तृतीयेन तृतीयः
। उक्तं च मंत्रचोदनयोर्मंत्रबलं प्रयोगित्वादिति यत्र चोदना विरुद्धक्रमप्रमापिका
तत्रापि मंत्रपाठक्रमो बली पाक्षिमुवक्तव्यमत्र यत्र चोदना न विरुद्धप्रमापिका न
त्रापि मंत्रपाठक्रमो बलीयान् । किंतु तत्रैवमत्र यत्र चोदना न विरुद्धप्रमापिका किंच
तृतीयश्रुतेश्च न केवलं पाठक्रमादेवास्यार्थस्याध्यवसायः किंतु श्रुतेरपि तृती
यत्वमवसीयते उपयामगृहीतोसि मरुत्वांतो ओजस इति तृतीयं ग्रहं गृह्णाति तिर
तीयत्वं हि द्वयोर्निष्पन्नयोः पूर्वयोरपेक्षावुध्यानन्तरदर्शने स्यान्न । येष्वदृष्टांत
र्तेनिष्पन्नत्वमत्रास्ति । स्वार्थे पूरणप्रत्ययस्त्वायाणांपूरको विद्यमानयोर्द्वयोस्या
त् । न च संख्यापरोपि स्मर्यते । न्यायसुपाठात्पूर्वलोशशास्त्रितत्वात्राण एवं च ग्रहणमपि
तृतीयं द्वितीयस्यावणा । रवसरे प्रतिमस्त्वात्रैव कर्तव्यां वसिनामरुत्वतीयं ग्रह ११

णां मरुत्वंतं मिति। गतग्रहणीयविचारः। प्रकृतादुत्तरमुच्यते। प्रथमं संस्त्रोषं हुत्वान
ह्युतिरिक्तपात्रेण द्रोणकलशान्मरुत्वंतमिति मरुत्वतीयग्रहणं मध्वर्यो रेवा
नि हूते पात्रे होतामशंसत। पूर्वं भक्षादनंतरं प्रक्षालनायनिहूते पात्रे होता मरुत्व
तीयं शस्त्रं शंसेत। एतदर्थमिदमुच्यते होतुः पुरस्तात्पादासनादि यथा सर्वत्रि
येत जनिष्ठा उग्रः सहसेतस्यां मदामो दैवेति प्रतिगरः। स कृत। मरुत्वतीये शस्त्रमा
ने जनिष्ठा उग्रः सहसेतस्याम् ऋचि मदामो दैवेति सकृत्प्रतिगरो देयः। स च पाद शस्यायाः
पस्या प्रथमपादावसाने प्रथमत्वात्तदतिक्रमे चकाराभावादत एव बहूदृचाः
मद्यानस्मिन्प्रथमः प्रतिगर इति एतेन पञ्चके वर्णोक्तं पाद शस्यायां यत्र क्व च नरच्छा
नेम दामो दैवेति पदपिमभ्य तितोक्तं मध्यावसान इति तदुभयं निरस्तं नरच्छाने
विहितो नस्याः रच्छानेयाविक्तो नो शस्या नमी यात्विर इत्यादिकानस्यां यं प्रथमा
वसाने प्रतिगरो देयः। आनिधानात्कृत्वा माहेंद्रं ग्रहाति वैश्वदेववन्महां ३ इंद्र इति
। अनिधानादिति भक्षानंतरं दक्षिणस्य हविर्धानस्य पश्चाद्दक्षिणस्य हविर्धा
नस्य पश्चाद्दक्षिणं दघनीति पार्यंतं कृत्वा माहेंद्रं संज्ञयादेवनयावग्रहाति वैश्वा
दववच्छुक्रपात्रेण द्रोणकलशादन्वारब्धे वामहां ३ इंद्रं इति मंत्रेण श्रुक्रंप्र

नमस्याभिव्यहृष्टमुपाकृत्य प्रैषं प्रत्यभिषोतारोभिषुण्वन्तोऽल्पखल्पानु ह्वादय
१२ न्तामग्नी दाशिरं विनयसोमस्यस्यविन्नादिति। श्रुक्कं द्रोणकलशासोमं पूतभृत्संह
केमहाकलशा आसिच्यपृष्ठसंज्ञकं स्तोत्रमुपाकृत्यमाध्यंदिने पवमानव्य
12 तिरिक्तानि चत्वारि पृष्ठानि तेषामाद्यस्य विशेषेपा पृष्ठसंज्ञा प्रैषा सदानि त्रीन्
अभिषोतारोभिषुणुतग्राव्णः खल्पानु ह्वादयता अग्नी दाशिरं विनयसोम
स्य विन्नास्य घपि चत्वारः प्रैषार्थास्तथापि हृयोरथीयारेकस्याग्नीधः कर्तृते
नोभयत्र संवंधाद्ध्यर्थ एक एव प्रैषः। भेदे चतुर्थोर्थः कर्तृसंदिग्धः साकांक्षत्वस्या
तस्मात्त्रय एव प्रैषाः। ऋजीषमभिस्राम ऋंशुमभिषुएवं इति यथाकथाचानुदकं
ऋजीषेणासंमृष्टं ग्रावन्; सवने हयहृतं सोमांशुमभिषुणुएवं इति यथाकथावेत्पनि
यत प्रहारं पर्यायहानं च मर्महीनं च। अभिषवो हि विनोदकेन न निष्पद्यत इति
स्वरूपप्रयुक्तमुदकं प्राप्तं तन्निषिध्यते नुदकमिति। अपर्यायासिते। सिक्तेन्य
ते आधवनीयेकरोतिसर्वमृजीषमभिश्रमभिषुतं सोमं द्रव्यमात्रं रससहितं
मप्य। भिषवानंतरमाधवनीयमध्ये प्रास्निपेत्। तत्र हि वसनतावर्याघासकं
विधास्यति। न हृससंसर्गात्सोमरसभृतस्य स्यूयमाने पवित्रांतर्हुने नासेको भवि १२

प्यतिवसतीवरीकलशे च ऋजीषस्थापनं तस्मादभिषुतस्याधवनीयेवस्था
पनं स्थितादुत्तर — — त्रिपर्यायाद्वाभिषवोपदेशात् वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ
न यथाकथंचिकृदृनमात्रं किंतु त्रीनभिषवांस्त्रिपर्यायाननुपर्यात्। तु तएतत्।
अभिषवोपदेशात्। तथैव तृतीयसवनायेवाभिषोतारोभिषुण्वंतीति। अभि
षवोत्पत्त्योपदिश्यते। अभिषवोद्देशेन धर्मा उपदिश्यंते सर्वैस्त्रिरभिषुणोती
त्यादिना त्यभिषवत्वाविशेषात् तत्रापि प्रातःसवनाभिषवधर्मैर्भवितव्यं अभि
षवो हि धात्वर्थः कारकविशेषाकांक्षो विशिष्टकारकयुक्तः प्रातः। सवनोस्ति
सोत्राप्यभिषव एवेति प्रकरणाभेदात्तद्धर्मक एव स्यात् एवं च सकलधर्म
प्राप्तावुच्यते मानाभियशीनवर्गकृतत्वात्। त्रिप्रकारं त्रिपर्यायमभिषवंतु वै
न्मानमभिमर्शनं चैव जायते। तु तएतत्। कृतत्वात्त्वं हितस्मात्; सवनिकसोमे
न सहास्यापि यतु पितृमत्या चार्येण ऊहनमात्रमभिषवशब्दार्थे साधयितुमपि
द्धुं नित्यतांस्त्रात्रं तरे शाखांतरे कर्मभेदमाश्रित्य शाखांतरोपदिष्टधर्मसंबंधेन
कृत्वा चिंतयायोजितं ता तदपव्याख्यानमेव पूर्वत्राप्यनेकशाइत्यमाश्रितेत्येक
येव न्यायप्रदर्शनं न सिद्धेः पुनःपुनरुच्यमानानि विषयास्यात् एतन्मतिपाव

त । २ शुक्राभावात् ग्रहणार्थसोमरसपावनं पूतभृति कर्तव्यं कुतः । शुक्राभावात्
१५ द्रोणकलशस्याभावात् अभिषवसामान्याद्द्रोणकलशप्राप्तं सनाऽस्ति तृतीय
सवने कथं तदभावे तत्र पावनस्यात्तेन मृतम् नेति । अथैतन्निदृष्टं न शुक्रं यतृती
यसवनमिति श्रवणात्तदभावः । ननु सकलयीनशुक्रमिन्यच्यमानेरसाभा
वावगम्यते । न द्रोणकलशाभावः । सत्यं द्रोणकलशस्यैव शुक्रमिथ्यानास्ति
दभावे द्रोणकलशाभाव एव भवेत् तेन नन्त्र पावनं सूयमाने कुंभेच जीषस्था
धानं । सूयमाने पवमाने पूतभृतिरसपावनं च शास्त्रात् सूयमान एव ऋजीषप्रक्षे
पणं वसतीवरीकुंभे कर्तव्यं च । शास्त्रस्य समुच्चयार्थत्वादृजीषाधानं पश्चात् । न च ये
नाधीयते पावनं येन स्यात् अनुकृष्टत्वेनामुख्यत्वात्स्मानुयात् । तद्विसमन्वास्त्र निष्क्रा
मणादि करोतीत्यतिदेशादेव प्राप्तं तस्मात्पूर्वं पावनं पश्चादृजीषाधानमिति । अथ
वायोग पद्यार्थेवः सामर्थ्यात् पावानरसापूतभृतिक्षिप्तत्वाहृजीषोवि ४ तःसो
मरसग्रहणं प्रतिबध्नाति । तस्मिन् गृहीते पुनरपि रसो गृहीतुं शक्यत इति योग प
द्येनाभयं कथंचित्स्यादिति च शब्देन समुच्चीयते सवनीयाश्चापयस्याः । उलूखलानु
द्धादयन्तेति सवनीयनिर्वापउक्तः । प्रथमत्वात्प्रातः सवनिकः प्रासकेन विशेष्य १३

पयस्यावर्जं सवनीया भवन्ति सौम्यश्च हविर्वारुणश्चैककपालो ऽधिकौ । अ
धिकग्रहणात्प्रकृतितः सहभावो ऽवगम्यते । प्रकृतौ ताश्च सवनीयास्ते च प्रातःस
वनिका एव पयस्यावर्जमिति वचनात् । न हि माध्यन्दिनीयेषु सांनाय्येन प्रति
षिद्धो ऽतो ऽनेनाग्नौ देवसर्वे निर्वापतः । एककपालग्रहणं दशसंख्यानिवृत्त्यर्थं
आपात्रप्रक्षालनान्तश्चोक्तं विग्रहत्वादिति पूर्ववदिन्द्रायत्वेति सर्वेभ्यः । माहें
द्रस्य त्रास्त्रान्ते होमं विधाय चमसान्भक्षयित्वा ताद्भुग्रहपात्रं च मार्जालीये प्र
क्षाल्य उक्तं च विग्रहाः कार्याः पूर्ववदिति त्रेधं इन्द्रायत्वेति माभून्मित्रावरुणा
भ्यामिति सर्वेभ्यः प्रशास्त्रादिभ्यो ऽपि इन्द्रायत्वेत्येवं मन्त्रो ऽपदेशो ऽपि पूर्ववद्ग्रहणा
त्सामान्येनैवमंत्रान्तरमिति सर्वेभ्यो ग्रहणं वसतीवरीभ्या सिंचति । इन्द्रं तृतीयस्
सवनं कवीनामृतेनयेचमसमैरयंतः । तौसोधचनाः स्वपनाः स्विष्टिनो ऽभिवशी
योनयं त्वेत्येतेन मन्त्रेण वसतीवरीराधवनीये ऽतिनयेन चरत्र छारखकाले एक
धनश्चेषं चातद्व्या भवनीयेतिनयेन्मंत्रेण प्रातस्तनान्ते भवन्ति प्रसङ्गो ऽन्ते याव
तः कर्मणः प्रातःसवनिकस्य तावदेव कर्तव्यमुक्तं विग्रहलक्षणं कर्मणा
तो ऽधिकं तेन सर्पणेभ्योन्तरत्रविधामानदादेशतत्रकर्तव्यत्वादत्र तावदेवकर्त

वं एहि यजमानेत्याह अस्मिन्नवसरे आदित्यग्रहो वर्तिष्यते तदर्थमिद
१४ माह। एहि यजमानेति हविर्द्धानं प्रविशंत्वध्वर्युयजमानः प्रतिप्रस्थात्रसीदु
न्नेतारः नत्वेतैः सर्वैस्तत्र यद्यपि प्रयोजनं तथापि नेसंप्रपद्यंत इत्यादिवचनाद
हृष्टार्थप्रवेशनं पत्नी परेण। चत्वाल्लात्प्रविशति। अपरेणद्वारेण। अत्रापरनि
यमाह न्येषां पूर्वेण प्रवेशनं न्वनियमः॥ कस्मात्तस्मात् पूर्वेशाष्टादिति नु मः।
ननु पूर्वेणाहृ। यदि द्देशकालपर एव संनिधानाद्द्वारविशेषणं। ननुन्हृवनो प्रा
यम्य संप्रस्थ पर एवा। तत्र श्रुक्रियायां सामर्थ्याल्कारकं प्रथममेवा प्रयिप्युक्तं। अ
पि च प्रतियोगिनापरशब्देन प्रवेशो विज्ञेयमानः प्रतियोग्यां तरविशिष्टं पूर्वे
मवमन्यति तस्मादन्येषां पूर्वेण प्रवेश। आपि हि तद्वार आदित्यपात्रमादा
यस ऽ खवां श्चेति स्वमपरिपूर्तमत्त तत आदित्यग्रहं गृह्णाति संस्त्रवेभ्यः कदा
च नेति। अपि हि तद्वारे हविर्धाने आदित्यपात्रमादाय स ऽ स्त्रवांश्चेति सामर्थ्या
त्मा सो पि स्त्राय माद्दानं च यथा स्यादिति नान्यो ध्यीयत। उपरि पूत भृतः पात्रं धार
यद्ग्रहीयात् आदित्यग्रहमिति संज्ञया देवताज्ञापनं च संस्त्रवाणां हृतोच्छिष्ट
तया होमयोग्यतायै संनिधानाद्धा धवनीयसो मो ऽवशिष्टः पूतभृत्सोमो वा मासु १४

ग्रहणायेति तत्तन्नरेभ्यः संस्कारेभ्य एव द्रव्यान्तरसव्यापेक्षेभ्यः। न चात्राच्छावा
कविग्रहो नरकाज भवन्निष्टोमाणोतिरिच्यन्तो सोमात्माकन्तनीपसवनत्वाद्दुत
रसवने संवादनपक्षे विद्यन्तरावसोमो न च तत्त्वातिरेकश्रुतेः। न चायमादिष्टः कृता
वशिष्टत्वेन प्रधानयोग्यत्वाभावात् संस्कारकत्वुख्याद्द्रव्यान्तरापेक्षणो नानादि
ष्टत्वात्। कदाचनेति मंत्रेण ग्रहणं अपरस्य पुनः कदाचनेति। संस्रवधारा
तो विच्छिद्य पुनर्ग्रहणं कदाचनेति उपांशुसवनेन मिश्रयति। विवस्वन्नादि
त्येति। द्धा सोममेकत्वमापादयत्युपांशुसवनग्रावभिः। विवस्वन्नादित्येति
उपांशुसवनमुन्नेत्रे प्रयच्छत्यासृजग्रावणं इति वा होग्रावभिः इति द्वितीयां तमेक
त्वकरणार्थस्य कर्म। चशब्देन सहत्वं न उन्नेतरत्रानुकृष्यते। प्रक्रान्तं चानुकृष्ट
यदुन्नेताभिषवनथायनः आधवनीये वमसे वा सोमं वत्तिग्रा ह्निव धायस्त्वा
नेनिदधाति। उन्नेता प्रेषितत्वादेन कुर्यान्नत्वादेन कुर्यात् कथमुन्नेतुरिति
चेन्नतद्रूपस्तेषु प्रैषदानात् इत्यत्तरं। तत्राव धापरस्त्वा नेधिषवणोपरि निदधा
ति अपाहतस्त्वा नेनिष्क्रामतो ग्रहमपिधाय पाणिनास्त्वा स्थावा। अपाहतस्त्वा
रेहविह्तो नेनिष्क्रामध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ यजमानस्यान्वारंभविधानेन प्रासेःप

घपिपन्त्वाईक्षणंप्रयोजनं तथापि तद्दूरस्थापापिकर्कशाक्यनेस्मा चहविर्दु
१५ 15 नेकार्याय प्रवेशितायतद्दिनउत्तरवन्दिष्यतो एवं वेसन्तिस्त्रानुरपितथा। एवंत
र्हि साहचर्यात्संनिधानात्सतिमस्थौ तेवहूरदृपोपावरणायवचनं मामत्साम
र्थ्यात्पूर्वस्यैव अन्वारब्धस्य आदित्येभ्योनुब्रूहीति। आदित्येभ्योनुब्रूहीति।
पुरोनुवाक्यार्थं होतारं संबोधयेत्। अन्वारब्धे यजमाने प्रैषानुवाचनयोरन्यत
रस्मिन्नाह प्रियेभ्यः प्रियधामभ्यः प्रियव्रतेभ्यो महस्वसरस्यपतिभ्य उरोरन्त
रिक्षस्याध्यक्षेभ्य इति। प्रैषानुवाचनेवा एकस्मिन्नुक्ते इदमन्ते ब्रूयात्। प्रियेभ्य
इत्यादि। इदं चोपाध्याय यो ब्रूयाहि प्रैष्येत्यतः प्राक् प्रयुक्तो उपपत्तिं चाह। अत्र सर्व
त्र हि सविशेषणदेवतापदसंकीर्तनेनोत्तरकालं प्रैष्येत्यादि इह श्रयतो यथेष्टायम
हत्वने देवायसवित्रे चेति। युक्तं चैतद्देवताविशेषणानामव्यवधानेनोच्चारणं चो
दनालक्षणत्वेन देवतायाविशेषणानां देवतास्वरूपान्तर्भावाः स्वरूपस्य च क्रिया
पदात्सान्तू प्रयोगात्तत्राप्यन्यथाहदृष्टत्वेपि देवतापदस्य प्रधानत्वात्। पापदेना
व्यवधानाय देवताशब्दादपि पूर्वं प्रयोगो युक्तः प्रियेभ्यः प्रियधामभ्य आदित्येभ्यः
प्रैष्येति। तदनन्तरमुक्तं। वचनाभावे हि निर्णायको न्यायः। सति तु वचने। आदित्येभ्यः १५

प्रेष्ठप्रियेभ्यः प्रियधामभ्य आदित्येभ्यः प्रेष्ठेति। तदेतदयुक्तं। वचनाभावे हि
निर्णायको न्यायः। समनुवचने। आदित्येभ्यः प्रेष्ठप्रियेभ्यः प्रियधामभ्य इ
त्यादिके। यथावचनमेवाचरणीयं। अन्यथा हि दृष्टान्तेपि महत्त्वतरं द्रायइत्येव
भवितव्यं क्रमयश्च। न विशेषणविधानपरत्वेन न क्रमपरता युक्ता। वाक्यभेदादि
त्युच्यते। एवमप्यस्माद्दोषान्न निर्मुक्तिः। नैकविशेषणविधानान्नानर्चा त्र विशे
षणविधानात्। न चात्र विशेषणमात्रविधानं विधेनावनो मंत्रस्यादित्येभ्य इ
त्यादेः। नैकप्रयत्नेन विधानान्न वाक्यभेदेनापि क्रमाकांक्षायेनापरं त्राम
विधानं स्यात्। तस्माद्यथाश्रुत्यैव मंत्रप्रयोग - - त्नेवाथ्या हादिये - - - - त्य
त्र संपश्येदित्यत्र शाङ्खो नु ब्रूहीत्यन्तरकालं क्रमपरः। नन्वाश्राव्यत्वे च संपश्येदि
त्यत्राप्यास्तेत्यपः क्रमपरूप - - नं चाध्याहृतिनेनाश्रावणोत्तरकालमध्य
हार्यं स्यात्। सत्यं स्यादेतत्। यद्यग्नेर्देवतायदयुक्तो मंत्रपानाम स्यात्। तेनोक्तमे
व युक्तं। ननु होतायक्षदादित्यान्प्रियानिति प्रैषे देवतापदं न विधानान विशेष
णप्रयोगो हि त्यनोहि त्यतां नाम क्रियापदं यद्विशेष्यात्पूर्वं तद्विशेषणपदे
तरं स्यात् तदायं दोषोऽस्माकं भवतां पुनर्दोषोऽयं यद्देवतापदं क्रियापदयोर्मध्ये

विशेषणपदप्रयोगः स्यात् तस्मादुक्तरीत्या विशेषणप्रयोगो युक्तः । हुत्वा प्रति
१६ प्रस्थाता इति प्र॰ ८ अत्र यज्ञविशेषो । ग्रहं हुत्वा ग्रहशेषं स्थालीशेषं च प्रतिप्रस्थाता समर्प
16 येत् अत एव ग्रहणे स्थाल्यां होमे च ग्रहपात्रे व शेषयेत् अत्र सर्पणमादित्य
ग्रहस्य प्राक् तृतीयसवनप्रवृत्तिर्भवति तृतीयसवनात् प्राक्कमानत् तृतीयसवनस्य
प्रवृत्तिः । यत्र तेस ऽ स्थित एव माध्यंदिने सवान पुरा तृतीयसवनादेतमजुहवुरि
ति । पुरा तृतीयसवनाद्धोमान्तो ग्रहमेनास्य होमोत्तरं तृतीयसवनस्य वगम्यते । तत् दा
दिसर्पणमप्यतो त्रैव कर्तव्यं । एवं चादित्यग्रहस्तृतीयसवनाद्बहिर्भूतस्तद्धर्मैर्नयु
ज्यते प्रैषस्योच्चैष्ट्वं तु यिगद धर्मत्वेनैवा । न च मध्यमस्वरत्वं माध्यंदिनसवनादुत्तर
कालीनत्वात् स ऽ स्थित एव वचनात् । अत एव मंत्रलिंगं तुरीयादित्यसवनं तदिंद्रिय
मिति । पत्न्याध्यायेरुक्तं प्रास्तुष्टः प्रथमपर्यायस्तेन तृतीयसवने प्रथमोयमिति ।
तृतीयसवन धर्मो भवेदिति तत्त्वात्तुरीमात्रप्रदर्शनमत्यंतार्थभेदाभावात् न चैव
मर्थो घटते प्राक् तृतीयसवनश्रुते हेतुत्वेनोपापादानात् सर्पणस्य आग्रयण
मादाया सिंचति पवित्रे धिपूतभृते । आग्रयणां सोमं पात्रान्तरेणादायने ष्टा
पारिश्रोष्यात् परिपूतभृतः पवित्र आसिंचतीति भाष्यसंमतिः । तदुक्तं प्रमु १६

तिविरोधात्। प्रस्तं दयत्यध्वर्युराग्रयणस्येति। न च व्यापारद्वयविरोधात् ग्रह
णमेवाध्वर्योः। नाविरोधे सत्यं नगोणानुष्ठानं भविष्यति प्रतिप्रस्थाता च सं स्र
वौ। आदित्यग्रहस्थाली संस्रवो पवित्रे आसिंचति प्रतिप्रस्थाता आधवनीया
दुन्नेतोदंचनेन च संमसेन वा सोममासिंचत्युन्नेता पवित्रे ततः आग्रयणं गृह्णा
ति। ताभ्यो धाराभ्योऽध्वर्युराग्रयणं गृह्णीयात्। तं च नसणां धमणामिति श्रुतेः उ
च्छ्रयं चोत्तरे षेवकया। उच्छ्रयं गृह्णीयाच्च शब्दादुत्तरेषु संस्थाविशेषेषु वा तत्परमेक
या धारया धारयाउन्नेतुर्वा अथ पुनः प्रयाग्रयणमादन्त इत्यपक्रम्य प्रस्तं
दयत्यध्वर्युराग्रयणं स संप्रगृह्णाति प्रतिप्रस्थाता सं स्रवकाव्वानपस्कन्नेता व म
सेनेत्यायुक्तोऽकं तं च तसणां धाराणामाग्रयणमित्याग्रयणग्रहणसंबंधेन धा
रांतराणां श्रवणादुन्नेतुर्द्वारयाग्रहां तरयोगस्यापि हस्त्रालाभे न नान्नो उन्नेतुरेव धा
रा पूतभृत्याच्छिर मासिंचत्याशीर्मेऊर्जमुत सुप्रजास्त्वमिषं दधातु द्रविणं सु
वर्चसं संजयक्षेत्राणि सहसाहमिंद्र कृण्वानो ज्ञानघरांस पन्नानिति आशिरं
प्यासिंचेत्पूतभृत्याज्ञाम्र्महूत्पने नदध्यदकासेकं विना धानाभावात्तत्र्व्यानंद्रवे
करूपमाच्छिरां क्षीरमेव द्रव्यांतरसंसर्गाकालेने षदमूमाशिरसित्यपरे दश विका

१७ णणां तृतीयस्थाने पाठात् अदस्मेनरङ्क्ष्वेनमवेक्षते पत्नी। एतं न ह तमन्सोममा
शिरसंगत् सांपूतम् न्यूयालशमित्यन्यो तल्लाङ्गिरलिङ्गान्नंत्रस्मानुप — न्त्वंमिवा स
मघारश्चेनिष्क्रमणे दिक् रातिमाध्यंदिनवत्। यघइतिविप्रुषा एं होमं जुहूतीत्या
घर्थः अनकुई: श्रुतेर्ज्ञेयपयोमार्गो। धिको स्त्यतः। उद्दी विरिक्ते ति सत्त्रस्यापि मे
दाक्रमा श्रयात् अनेकं हि क्रमचत्रकारणं कार्यसिद्धयो क्रमा द्यापियते न
त्रफलं मंदं पुरातनः। सम्यक् सिद्ध्यति तेनात्र किंचिदू ई लमाश्रयेत्। माध्यंदिने
निष्टातेवा तृतीये कारणमिन्ति॥ ऊर्द्ध निष्टातो व्यापारलब्धा सिद्धिः फलस्य नत्
परशौ संवद्रस्वेत्य पवयस्थानं। प्रातःसवनप्रभृत्या संवादा दाक्षु ते। वति नो पच
योपि माध्यंदिनीयः स्यान्मानेनवार्यते। दधिघर्मोपेत्यस्य स्थाने परशौ संवद्रस्वे
त्य पचपः कार्यः। यतः श्रुतेरिदमव धार्यते। कथं प्रातः सवनप्रभृत्या संवादात्
। आकारणे योभिविध्यादिराकारार्थस्य सम्यग्वदनात् प्रातः सवनप्रभृत्यभिविध्य
र्थे नेर्वसंवादः स्या यदि परशौ संवादोत्र क्रियते। स प्रातः सवन आलब्धत्वात् तृतीयस
वनाकुप्यमाणउपशेतइ निश्रुतिः तत्र तृतीयसवनादिनि एकादशलक्षणेया
नदेके हेतुं व्याप्यश्रुयते। संवादस्यप्रणो नरंविहितस्तत उच्यते परशौ संवदस्वे १८

स्य एव यास्थान इति अथवा आसंवादाल्लुप्यते आप्यते आपणं च इदं प्रातः
सवनप्रभृतीदानीं यावत् कुतो न खगम्यते तेन प्राप्तः अपणानन्तरः काल इ
त्युत्कर्षकारणाभावात् द्वितीयं हेनानत्वभिव्याप्त्यर्थं परत्वे तृतीयसवनो
त्तरं प्राप्नोति मर्यादार्थत्वे च प्राङ्तृतीयसवनात् तल्लक्षणश्च पणं -- न्ये कम
न्याय्यविरोधाभावादिति अत्रोच्यते माङ्लक्षणा मुख्यायेव तृतीयसव
नत्याप्ति भविष्यति सवनं हि रसनिष्पत्त्यं तं कर्म तच्च पवमानसमाप्त्यं तेन तदा
हि सोमपावनं समाप्यते पूतश्चाभिषुतो भवेद -- नुग्राव भिनुहृन मभिषव इ
ति वैयाकरणाः कथमिहैतज्ज्ञातं भवता ब्रूम अभिषव इत्यर्थसंबंधप्रकाशक
शास्त्रादिभिश्चैतन्नानन्यार्थप्रकाशनं किं त्वितरेतराश्रयत्वप्रकाशनो भाव
नमात्रं तस्मादनेकद्रव्यसंसर्गोत्कालातिक्रमाद्यद्रव्यनिष्पादनं सवनं न तन्नु
हृनमात्रार्थाश्रयणे सुणसुनोतेरिति तस्मात् न चेदमपि उपपद्यते सुत आसुत
इत्यासुत इत्यासुता हि सूयत इति तथा आसुनोति श्रुत्या याइत्यपि एवं च सम्प्रा
तः सवन आलब्ध इति समंजसं स्यात् तत्रापि पूते सोमे आलभ्यत इति उपाध्यायैः
पूर्वसूत्रेणोकीभावकरणकारणमुक्तं प्रतिज्ञोन्येक्षते हेतुरूपेण सूत्रेणातेन पूर्व

स्त्वेणोक्तत्वमस्य हेतुरुक्तस्तस्येत्यर्थः एवं च पितृमतिरूक्तोत्तरसूत्रेण संगतिर
१८ नुपपन्नेति ज्ञापितं तत्तु शौघापुज्यते। उत्तरसूत्रस्यापि प्रतिज्ञे - प्रातःसवन
प्रभृत्यासंवादाद्धूतेरिति कर्कमिमत्र पाठे आकारस्य संवादोयस्यासौ यमा
संवादाः तस्य श्रावणंमनि ततः संवादश्च सम्यग्वदनं प्राग्वत् शमित्रनुशा
सनप्रभृतीडांतं कृत्वा पुरोडाशादि चेडाभक्षान्त्व मासैरेवाहो नृचसंगृहीत्वा आख्या
हतृतीयस्य सवनस्य कृभुमतो विभुमतो वाजवतो बृहस्पतिमतो विश्वदेव्यावतस्तृती
यं आशीर्वंतं इंद्राय सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येत्याशीर्षत्वदिति सूत्रस्थानो मामस्य
शोसंवदद्देवस्य पदेशासंवादप्रभृतिनेनोच्यते। शमित्रनुशासनाप्रभृतीनितस्त्र
हितीयं प्रथमस्य श्रपणांगत्वेन प्राप्तम्, श्रपणाकृतत्वात् प्रातःसवने। तत्र श्रपणा
दुष्टादि पशिडाभक्षांतं कृत्वा संवादमात्रे प्रेषणादभिघारणाध्वर्योः पुरोडाशे
स्वरतीत्यादि पुरोडाशेडाभक्षांतं कृत्वा च मासैरेव प्रस्थितयागं कुर्यात् शुक्रामं
थिग्रहणानुपादत्वात् साधनाभावात् साध्यमावेप्रासतुक्तं चमसैरेव मामहत्ति
नाग्रहणादापद्य सेवकारकरणं सर्वैरध्वर्योः। प्रासतुच्यते होतृचमसंगृहीत्वा
आख्याहेत्यादि शास्त्रांतरीयविशिष्टप्रैषोत्तरार्थमाख्याघुच्यते। शुक्रस्या १८

भ्यः स्तृणयध्वमित्यस्य चरणस्थाने आशीर्वन्तो भ्यः सन्नयध्वमिति प्रैषविशेषः प्रागि
डाभक्षाद् विहिने यथा स्वं चमसेषु पास्यन्ति। पुरोडाशमात्रा अनुदकाः पिंडपि
तृयज्ञवदानप्रभृति प्रागेव प्राशनात्। सवनीयेडाभक्षात्पूर्वं पुरोडाशमात्राः खंडा
नि सर्वर्त्विजो हृदन्निह विहुनिनद्वौ चमसेष्विति सामीप्यसन्नमाने षांसभिधो
माभ सर्वेषां सर्वचमसेष्विति यथा स्वं प्रति पुरोडाशमपि संनिकर्षात्स्वत्वमस्ती
नेष्ट चमसेध्वर्घादीनां यथास्वमिति वचनाद्यजमानोऽपि पितृयज्ञातिदेशाद्धि
नीयावनेजनाद्यपि स्यादित्यनुदकानुदकस्याध्वकर्म्मेव वर्ज्जो। दानाद्यारत्यान्स
त्रदानानंतं कुर्यात्। अस्यातिरत्यागहुरेणादानार्थः। य ~ कर्केण धात्वर्थो यद्येन
चमसोपलक्षितमुक्षेपणमुक्तं नदतिदेशविरुद्धं तेन दानमेव पिंडपितृयज्ञव
द्वेत। अस्यातिग्रहणं तु माभूत् प्रधानत्वात्स्वामिनस्यागादू। तिद्धितानांन
नुयथानुदकस्मह ~ प्रत्यय नेजनबाधकं तथा सनमपि दानवाधकं भविष्य
ति। तेन पितृतथा भावः स्यात्। सत्यं पितृयज्ञानंतविनो भवतीसोपासनेरिति
न्यायादितिनत्कार्यत्वं च दानान्स्यात्। यजमानपितृभ्यो वा तस्य फलाधिकारा
तादृ हंतावसिद्धमतिदेशात्पितृभ्यो देयमिति। इदानीं केषां पितृभ्य इति विचार

एवनोत्तिष्ठति। अतिदेशात्तस्यापि प्राप्तेः। अस्मावचनेनिक्षेति यजमानस्यापि
१८ तृप्यमनीति। असावेतत्त इत्येव यजमानस्यापि तृप्तिरिति तत्र श्रवणात्। सत्यं। तत्र
19 हि यजमानस्य स्वपुत्राधिकारित्वात्कर्तृत्वे प्राप्ते पाक्षिकमृत्विक्कर्तृकत्वं विधीयते
अत्रानुक्रामति द्वेधाधिकारिपुंस्युक्तर्मविधीयमानं संदेहं जनयति किम्
त्विक्षिप्यस्वेयु कर्मविधानात् किंवा कत्रधिकारिपितृभ्यः स्वामित्वाहिति। त
त्रपितृशब्दस्य संबंधिशब्दत्वेन — दानुरेवोत्पादकाः पितरो नान्योदकाः अन्यस्ये
ति तेनर्त्विजां पितृभ्योदानविधानात्तेषामेवोत्पादकेभ्यो — देयमिति प्राप्तउ
च्यते। वा शब्दः पक्षव्यावृत्त्यो न स्वेभ्यो देयं किंतु यजमानपितृभ्यः। कुतः। तस्य
फलाधिकारात्। अवान्तरापूर्वं स्वेनदक्षिणां जनयति। तच्चापूर्वान्तरैः सम
वेतं परमापूर्वद्वारेण फलजनकं तत्र यजमानोपभोग्यमिति। अवान्तरापूर्वो
त्साहिकयासामग्र्यापि यजमानसंबंधिन्या भवितव्यं। अयचाहेतोर्योजनी
नरं यजमानपितृभ्य एव देयं तेनहि देतेन पितृयज्ञमहापितृयज्ञाभ्यामिवते
तृप्यंति। तच्च प्रासंगिकं फलं मुख्यं त्वपूर्वद्वारेण परमापूर्वसमावेशः। प्रासंगि
कफलस्यापि स्वामित्वाद्यजमानस्यैवाधिकारः। अनुयेत्यादीयज्ञेनेत्तत्फलम्मु १८

प्रयुज्यते वस्त्रादिरूपेणेति कथं यजमानगामित्वं स्वामित्वेऽपि एककशरीः शन्व
येनैकत्वादिति न्नमः। अथवा ममतास्वं ध्येन तद्गतममत्वहेतुः स्वाम्यांहर्षवा
धोत्पत्तेः स्वामिन एव तद्योगः। एवं वा। यो हि पदूव्यं त्यजति तत्फलार्थमेव त्य
जति तेन हुतावाशिष्टं यत्तदुपतोन यजमानस्यैव फलदमिति तत्परिभ्यएवान
न्वसिद्धो यं हेतुः। साध्येनासंबंध्यत्वा यजमानपरित्यागे यं यजमानस्य फला
धिकारात्तद्रव्यस्वामित्वादिति। तस्य मयममसंस्कृतं येन प्रयुज्यते स स्त्रियत्नेते
षालिंगशरीरं स्थूलशरीरं स्थूलशरीरं वानुरूपं च भुंक्ते फलं नत्वयजमानपरि
भ्य एवेत्युक्तं द्रव्यस्वामित्वात्। अथवा फलाधिकारी कर्तृत्वेन यात्तर्थ युक्त इति
कर्तव्यतायामपि कर्तृत्वयोगात् सर्वत्र विशेषणांस नूवचनं तारणयावत्तोवा
ध्यते तावत्ति न विशेषकः। शेषे स्पैवेति यजमानस्या भक्षपित्वेडामुपाह्वयेत
र्यामपात्रयो रव्यं न्यन्तरेण सावित्रग्रहणं वा ममघेति सवनीयेडाभक्षोत्तरं प्र
तिपत्नीविधायमावित्रं गृह्णीयात्तातुपांशुपात्रेण चान्तर्यामपात्रेण वा वाम
घेति कालेपात्नीवतमित्तरेणा कालेपात्नीवतग्रहणावसरे प्रतिप्रस्थाता पा
त्नीवतं गृहाती तस्यत्रेतरेण येन सावित्रो न गृहीतो नयोः पात्रयोर्मध्ये तेन पात्नी

वतो गृहीतव्यः देवाप सवित्रेनुवाच पत्नीं न केवलं ग्रहणादिष्टदेवतायादेन
२० देवायेति सविशेषणामनुवाचनं कार्यं अभक्षितं क्षिप्तेन महावैश्वदेवग्रह
णामुपयामगृहीतोसि सुशर्मासीति। अभक्षितेन पात्रेणायस्य न भक्षस्तेनैवं भक्षो
भक्षितेनेति विशेषणात्सामर्थ्यान्महावैश्वादेवमिति शास्त्रानुरूपत्वेन सुशर्म्मा
सीति मंत्रेण होताशंसति। प्रशस्तेस्तोत्रोपाकरणानंतरस्तुनमनुशंसनंप्रा
प्तमिवा। अत्र स्तोत्राभावादन्वयति क्रमात्। शंसनं न प्राप्नोतीत्यत शंसतीति
माध्यन्दिनावाक शंसनसमनंतरत्वादिहापि तेन शंसनमिति होतेति इदं चाने
नज्ञायते। अतिक्रांतं स्तोत्रमस्यत इत्यतदनंतरं होतुः पुरस्तादाशंसनो हो।
सावेत्यावर्तनं प्रतिगरदानं च तत्सर्वं कर्तव्यमिति एकपात्रदशभिश्चेति शास्त्र
मानेद्विदेवत्यानि प्रतिप्रस्थाता प्रक्षाल्यखरे निदधाति। एकपात्रदशभिश्चेत्ये
तस्यामर्चि शास्त्रमानायां प्रतिप्रस्थाता द्विदेवत्यपात्राणि मार्जालीये घृत्वा स्व
स्थाने खरस्थाने स्थापयेत्। प्रघावायहोरित्येतासुमदामोदेवेति त्रिः प्रतिगरः। तिसृ
षुपित्वा त्ववसानेषु आव्यवधानेन त्रिरिति कर्कः। संख्यायास्त्ययानिवेशात्।।
नद युक्तं। बहुवचनानर्थक्यप्रसंगात्स्थानेनियमार्थं बहुवचनमिति चेन्न २०

स्वृत्कृ यत्र बहुवचनेति। तन्न बहुवचनस्योत्तरभाविनां सर्वविषयत्वात् अथ
तृचाद्यवान्तरपरिच्छेदकं नियामकं। नहि प्रद्यावायज्ञेरादाविति सिद्धा जाति
स्माद्बहुवचनोपदेशात्। जिरस्वपिपायत्वव्यवहितेषु संख्यानिवेश इति तद्युक्तं
सजातीयमात्रमत्रापक्ष्यते। नाव्यवधानान्नाव्यवधाने माभूद्व्यवहि
तं व्यवहितं वर्गो वनुष्टयेपपश्यतः चतुष्टासंख्या या अनिवेश इति स्वादुग्धि
ली यासु चेक्कुशस्वादुः किलायमित्याद्याः स्वादुः किलीयाः तास्वपि मदामोदे
वती छन्दसि तिगुणी यान्ति। आपात्रप्रक्षालनात्कृत्वा सोम्येन चरन्ति वैश्वो
त्वस्य होमभक्षपात्रप्रक्षालनान्तं कृत्वा। सोम्येन चरुणा प्रचरितव्यं आज्ये
नोभयतः परियजन्ति। उभयतो ग्रहणात्स्वर्ये ग्रहसोपरिग्रहणे मंगलप्र
त्ययर्थः। अत्र त एतयोर्विस्मृतो न सर्वावृत्तिः। अथाऽप्यह विषयायागेन पुरस्ता
त्सोम्ययागादुपरिष्टाच्च यजन्ति अन्यतरतो वा वाएकत्र पुरस्तात्परस्ताद्वा
ऽप्येनयजेत घृतस्य यजेत्याहुः अमुं यजेति परिभाषणाद्धितीयांतो हवना
55 पदसंकीर्तने घासउच्यते घृतस्य यजेति ब्रूयात् नन्वग्निघृतं वेति। न तु बच
नात्पष्ठ्यं तद्व्याकीर्तन मिदं चोदकप्राप्तमुपांशुयाजधर्मत्वेन पाविभाषिका

देवतासंकीर्त्तनं भवत्येवेति कर्षेणेनमान्न वर्ष्मि कोऽग्निर्योऽस्यायां प्रतीयत इ
२१ त्यग्निं घृतस्य यजेति प्रैषेण भवितव्यमेवमुत्तरत्रापि वचनाद्द्रव्यकीर्त्तनात्सो
मं सोमस्य स्येति समुं वृतस्येत्यादि अ अन्यतरश्चेदग्नाविस्य घृतस्य यजेति प्रैषेण
भवितव्यं न हि द्रव्यशब्दो देवतावचनोऽस्ति यो नेदमेव देवतासंकीर्त्तनं स्यादि
ति नदेनद्युक्तं देवतानुकीर्त्तनेय ततः प्रतीयते तत्र एव चेद्द्रव्यानुकीर्त्तनं प्र
तीतं न हि कथं वाच्येन यदि द्रव्यसंकीर्त्तनं स्यादिं द्राग्निभ्यां पुरोडाशमि
ति वद्द सं देहार्थे देवतायुक्तं कीर्त्तयेत् सोमस्य यजेत्यत्र च सोमदेवं त्वं यजेत्य
ते सोमं यजेति प्रतीतेन निराकांक्षाभावात् कथमति देशः प्रवर्त्तको भवेत्। एते
नाश्विनो घर्मस्येन्द्राग्धेघर्म्मस्य यजेत्यादि निराकृतं वेदितव्यं पूर्वं निराकृत
मपि अंगीकृत्य तमपि अंगीकृत्य तस्य हृदमेव प्रकाशयत्य सोये न अग्नीत्सा
न्तीचृतस्य यजेत्यत्र संप्रदाय पञ्चीमवलं व्यदेवतायद परित्यागेनयाच्दुक्त
त्व ए सोमस्य स्य पुनर्ग्रहणादि तिवक्ष्यन्तोनेनात्रापि पुनर्ग्रहणा यावदुक्तता
युक्त। आश्राव्याह घृतस्य यजेति अविद्द्रुतमाऽयभागवत्सकृतान् प्रतिषेधा
र्थं भवेत्। इदं तु घृतस्य ग्रहणात्परं भविष्यतीति चेन्न यावदुक्त त्व प्रतिज्ञा २१

नाहात्र। तेनाश्रावणाद्येवान्वयप्राप्तं कर्तव्यं देवताकीर्तनरूपत्वान्नेन्द्रस्य सं
कीर्तनमेव वषट्कारं न अत एव पुरोनुवाक्यादि व्यावर्तते उपमन्दुपधारणे च
दातेश इत्युपांशु। अस्मिन्नेवेषु तेशदृत्युपांशुप्रयोक्तव्यः देवताभावमा
पन्नो घृतत्राशदृत्युपांशुतां उपांशुयाजे धर्मलाभात्तेनेनसन्त्रितां अतो न
देवतानामकीर्तनेमात्रं वर्णितं सोमस्य यजेति। सोम्येन चरुना सोम्य
यागेन प्रचरन्त इमं प्रेषविशेषं ब्रूयात् यावदुक्तं सोमस्य पुनर्ग्रहणात्
सोमयागस्यांगजाते यावदुक्तं सत्रितं तावदेवस्याश्रनाधिक माज्यभा
गादिपुरोनुवाक्यादि चानुक्तः पुनर्ग्रहणात् चोदकेन प्राप्तस्यैवांगजातस्य
पुनर्ग्रहणाविधानं भवत्तस्याप्यप्रासिंगमयन्तितातत्र प्राकृत धर्मानत्रेपेस्या
त्रातत्र चोदकाप्रवृत्तो विचाराभावेनेनप्राकृत धर्माप्रवृत्तेर्देवताकीर्तनस्य
पितप्राप्नोति नानुवाक्याद्य विधानात् पुनर्ग्रहणं चा आज्यस्योपस्तीर्णद्विर्हं
विषो वदायाद्योपरि ह्याहान्सस्यानि घारपत्याश्राव्याह सोमस्य यजेति वषट्कृ
ते जुहोति। जितेनसवनीयतं त्रस्यासमाप्तत्वात्पशुतं त्रमध्ये प्रसक्तत्वेनतद्गे
हयकृतत्वे पितृन्त सोम्येधारेन पशाविस्याऽज्यभागयो स्तत्राभावादकृतत्वेन

नसमानार्थत्वाभावाच्छोदकेनात्रप्राप्येतेतयावदुक्तंवाचनेननिर्वर्त्स्यते
२२ पुनर्विधानादंगानांउक्तत्वादेवव्यूहनाएतेनपित्रभक्तिव्याख्यातंवषट्
तएवहोमश्चतुरवत्तेनैवयावदुक्तत्वेननिपद्यतरतितन्निराकृतं श्राडिप
मासिश्चोक्तान्नेसोमंप्रयच्छतियावदुक्तत्वेनभक्षस्यप्राप्तत्वात्प्रतिप
त्तिरुच्यतेतेनशेषसाधारणीडाखिष्टकृदादीतिसर्वेव्यावर्त्स्यतेकिंतुन
त्राऽपमासिश्चउक्ताग्नेतंदघात चतुर्गृहीतंप्रचरण्याधिष्ण्येषुजुहोतिय
थानुषंगप्रभावयंत्यालाकाश्रदीप्यप्रदीप्यविभूरसीतिप्रतिमंत्रंप्रचर
ण्यास्रुवाचतुर्गृहीतंगृहीत्वाधिष्ण्येषुजुहोतियेनक्रमेणनिवापःकृतस्तेन
विभूरसीतिशालाकानांसमूहःशालाकंतत्रवहुवचनस्यक्लिष्टपर्यवसा
नात्तिसृणांसमूहःशालाकस्तान्त्रीतन्नान्प्रदीप्येकैकंधिष्ण्यंतदुपरिहृ
त्वातद्वारेणयाघारयेतप्रभावयन्तवशेषयत्रहुतेहुतेवहुतरं आग्नी
ध्रीयेपुनःपश्चादिच्छतःयथान्यःसोपदेशःस्पूर्वमाग्नीध्रीयमाघारितंर
च्छयापुनरपिपश्चाद्व्याघारयेत्।मंत्रानुपदेशःकाणपाठाद्याहुतिः उपया
मगृहीतोसिवृहस्पतिसुतस्येतिप्रतिप्रस्थातापात्नीवतंगृह्णातिसंज्ञेयं आ २२

त्यपणात्स्रुग्ग्रहणं। कालेपात्नीवतमितरेणेति। पात्रमपि मंत्रग्रहीत्रो
रिहोपदेशः प्रचरणीशेषेण घृतेनात्येन महदंपरस्तादिति। एवं पात्नीवतं
प्रति प्रस्थातुर्वचनाद्ग्रहणे प्रापिते पुनः समाख्ये वाग्निनध्वर्योः श्रपणा
दि तु योजयेत्। अहं परस्तादित्यध्वर्युश्रीणाति प्रचरणीशेषेण प्रपाण
स्य ग्रहणमाणसोमसंस्कारजनकत्वेन ग्रहणे कर्तृदेशत्वात्तस्य च ग्रहविदुर्गन ए
वानुष्ठानाद्धाक्ष्यस्य चावरोधान्मध्येन पनासंतवा द्वारा तरव स्थितः श्रीणा
ति अग्नीत्पात्नीवतस्य पजेत्याह घर्मर्दधिघर्मसोमयवदत्रापि यावदुक्तः
। प्रैषोंगीकृतमद्वैजरतीयवचं कर्वेणापि अग्नाइ पत्नीवन्तित्य तराईनुहो
ति। आहवनीयोत्तरार्द्धे वषट्कारस्य स्वाहाकाराभ्यां युगपत् प्रेष्यति चाग्नी
न्नेत्पुरु परस्तुमासीद ने ष्टुः पत्नी मुदानयोद्गात्रा संख्यापयोन्नेतर्होतुः श्रम
समन्वन्नयसोमं मातिरीरिचइति। चशाष्ठ्ठानश्रुत्सकं करोति। प्रैषास्पूर्वंतक्षा
र्थमाग्नीध्रीये आहूत्यो पहूत चमार्थनं आग्नीदुपह्वपस्याध्वर्युपह्वयस्वेति
मत्स्व पहवोपितन्नैवतं वैप्रत्येवोपहूयेनेत्येवकारेणावधारणात्पूर्वस्य वाधा
ननृभ्योपहव विकल्पपक्षः पित्रमतेन निरस्तः मत्स्य हूयाग्नीध्रे सदोगच्छन्त्येष्य

ति मा वृत्तवेशादग्नीन्नेदुरित्यादेर्होतुश्चमसमनून्नयेस्कपलक्षणां दशा
२३ नामपि। सामातिरेकवारणो नियोग उवेनुरेवाधिकृतत्वात्। प्रभावात्सुकृत्या
दिषु उच्छ्वाषोडश्यादिषु सोमं प्रभावयोनिप्रैषविशेषविशेषं कुर्यात्। सो
23 मेन प्रयोजनात्। आग्नीध्रे भक्षणं वषट्कारे पट्काराभ्यां वषट्कारो हि भक्षनि
मित्तं स च पदेशयोगी तद्देशयुक्तमेव कार्यं प्रयोजयति। उपहवोपि भक्षारं
भो यास्मिंश्च देशे पदारभ्यते तत्रैव तत्परिसमापनीयमित्यत्रैव भक्षः। स पात्र
मासीदति नेष्टुरुपद्धं। आग्नीध्यात्र सहितो नेष्टुः संगे उपविशेत्। अत्र वा भक्ष
णं पात्रहरणसामर्थ्यात्। अत्र सदसि नेष्टुः संग उपविष्टेन भक्षणं कार्यं नाग्नी
ध्रे कृतः। एवं हि पात्रहरणं सदसि समर्थं संगतप्रयोजनं स्यात्। सर्वं हि पात्रं सदसि भ
क्षार्थमेवाढ्रियते होमो चरितार्थमिदमपि तथा आहरणं च विहितं तेन तद्भक्ष
णाये वसत्रैव भक्षः। ननु विनापि भक्षवचनादाहरणमिदं। सत्यं तथा स त्सहृष्टं
कल्पनीयं स्यात्तत्र दृष्टे संभवत्युक्तं। आग्नीध्र क्षाल्यपात्रं खार करोति। पात्नी
वतपात्रं भक्षयित्वाग्नीध्र क्षाल्य मार्जालीये खरे निदध्यात्। यज्ञापज्ञीयं स्तो
त्रमुपाकरोति। होत्रचमसमुपस्पृश्य यज्ञायज्ञियमित्येवं यवेनसंज्ञा॥ होतृचमस २३

मुपस्थुस्युश्ययज्ञायतिं यमित्यवयवेन संज्ञा। होतृचमससोमं चरणाभ्यामु
पस्पृश्योपाकरोतीति तत् प्रारभुते चेद्वनुज्ञातृवत् प्रोर्णावनमवगुंठनं चा
स्मिंस्तोत्रं कुर्यात्। तञ्चेच्छयोद्गातृवदिच्छयातो कवतानुज्ञातवदकर्मकं लो
कवत्सकर्मकं पत्नी ऽ सदा प्रवेश्यापरेणो नरनतु प्रविश्यमुद्गातन्तासमीक्षये
तिप्रजापतिर्वृषासीति। नष्टापत्नीमपरेण द्वारेणा सदः प्रवेश्य उद्गातुरुत्तर
नतु प्रविष्टा समीक्ष्ययति परस्परं दृष्टं संसर्गकारयति। यद्वा स्वशाखाविधानाद्
क्षाता पत्नीमीक्ष्यते तदोद्गातुरपि दृषिं पत्नी स्वदृष्ट्यां संयोजयति तत्रैवकारितो
पदेशाद्ध्येषणा पत्न्युद्गातारमीक्षखेतिप्रतिहिकारं। अन्येरुद्गातुः कर्तृत्वा
त्पत्नीकर्मकमीक्षणं वर्णयंति। तेनोद्गातापत्न्याभिमतं समीक्षणमध्वर्युप्रे
रितं करोतीत्यर्थः स्यात्। रेतोमयिधेहीति मंत्रलिंगात्पूर्वव्याख्या पुनः। प्र
जापतिर्वृषासीतीक्षणं पांनेजनीभिरभिषिंचतीति विवृत्य दक्षिणे हं पत्नी
स्वं दक्षिणोरुं पांनेजन्यद्रकेरभिषिंचति। तावन्मात्रमनातृनमास्तनः कृत्वा
तिधृताभूत्वेत्यर्थः। उपाध्मयो विहत्येस्य उद्गातुः पराङ्मुखत्वावर्त्तनमाङ्गविप
रिवृत्येतिकर्त्रे निष्ठत्वाद्बालवर्यस्यऊर्वोर्भितविवरणास्य भर्थलिन्नत्वादिति। तद

नुपपन्नां तु जपुत्याकर्णाश्रितत्वोपपत्तेः। यद्दार्थतयाविधानं च प्रतिनिध
२४ नेचैतत् उद्गात्रानुज्ञाता गच्छन्ति। इच्छंपदार्थद्वयेनुवर्तीय दोद्गात्रानुज्ञायते
24 गमनाय तदा गच्छेत् क्षिता वा न्ति। अथवाननुज्ञातापि उद्गात्रा निरीक्षिता स
तीगच्छेत् एवा न इन्द्रो मघवेति शस्यमाने ध्रुवं होता चमसेन नयति ध्रुवं ध्रुवे
णोति। आग्निमारुत एवैतस्यामृचि शस्यमानायां ध्रुवं ध्रुवेणेत्यनेन होतृचमसे
ध्रुवमवनयेत् अवनयामि स्थानेग्रहणामीति। अवनयामीत्यस्यार्थः यापि
दस्य च्छा स्थानेग्रहणामि त्येतत्य दं वा प्रयुञ्ज्यात् वैश्वानरं यजमानस्य गृही
तश्चेत्। वैश्वानरं च जानन्नित्यकं तेने छया यदि गृहीतः स्यात्। तर्हि य
जमानस्य चमसे चनयेत् ध्रुवं ध्रुवेणेति नियतलिंगत्वान्नात्र मंत्रः। वचाल
रवसावेवा पात्रप्रक्षालनान्तेनुयाजाः समिद्धादि। आग्निमारुत चमसान्
तद्धृतानप्रक्षाल्यानुयाजाः समिद्धादि आग्निमारुतचमसान् भक्षिताः प्रक्षा
ल्यानुयाजाः कार्याः। न च त्वोपकारकांगोरुन्मुक समाधेः सहासहि संस्का
रकोनुयाजार्थमीमामन एव समिद्धादीति समिद्धाधानस्य यद्दादीति
लक्षणया व्याख्येयां वहुत्रीहेः स्वभावतो लक्षणा रूपत्वाद्रक्षानत्व २४

क्षणेनाग्ना उच्छ्य विग्रहणमुत्तरे ब्रिंद्रावणाभ्यामिं द्रावहस्यति
भ्यामिद्राविसृंभ्याभ्युमिति। उत्तरे प्रुसंख्या विशेषेष्वनुवृत्तीयसंवनगृही
तस्यो च्छ्रयस्य विग्रहणं कर्तव्यं। इंद्राबृहणाभ्यामित्यादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमं
त्रं त्रेधमेवा स्तुतत्रास्ते अधिवेषोडशी चेत्। षोडशी चेदत्र प्रकरणादग्नि
होमे गृह्णातिनहि स्तोत्रमात्रं शस्त्रमात्रमधिककर्त्तव्यं। नोपास्तमयनृण
हिरण्यकृष्याश्वस्त्रानादि। प्रचरणीगतत्वादु परस्तान्नभवेदिह। सोमोत्स
रे चिमंत्रम्नास्तो गारंभनिमित्ततः। षोडशिन्त्वानपायाद्वइंद्र श्रेष्ठ्यपि भक्षणं
षोडशिग्रहणेनैव प्राप्तयोः स्तुतशस्त्रयोः। पुनर्विधानसामर्थ्यात्प्राप्तमन्य
त्रिवार्यते। तत्त्वशास्त्रादिनुत्संयत्तदेवेह निवर्त्तते। भोज्यंतेन्नहंविप्रावहवो
बाधितुं पुनः। प्रातर्भोजयकौंडिन्यमुच्यमाने निवर्त्तनं विप्राणामेषभोज्य
स्य न क्षत्रादेर्विजातितः। षोडशस्त्रानियोगेन धर्म्मजातं यदुच्यते। तस्माद
श्यात्तदेवेह निषिद्धं तद्विधानतः। अग्रह्याग्निहोमे गृहीतस्य अप्यच्छ्रेय
ग्रहीतस्य इति शास्त्रांतरीयोपि शास्त्रार्थश्चेच्छादेन घोतितः। पितृभूतेरिदंवि
तं कर्त्तव्यान्यनुमीयते। अस्माकं तु सशस्त्रत्वसामान्याघद्विधीयते। तदे

वात्र भवेदन्यस्मोऽग्निष्टोमग्रहणेन यत् यस्मान्नैत्यादि विहितं तवेत्तद्विशेष
युक्तः। तन्स्तोत्रशस्त्रमात्रंस्याम्रा क्षसेनोपिनमंत्रता तृतीयसवने प्रसवः अ
छावाकविग्रहो न रकालं सर्पणं त्वरितेसर्वैः। प्रज्ञातशिति सवनांतेषु सर्प
तीति श्रुतेरन्तवावाकविग्रहोन विधीयते तेनाग्रवे सवनांतते स्यत्रसम
सचं सर्पणं प्राप्नोतीति तन्निषिध्यते न तृतीयसवने ग्ने--- स्थायां समाप्य
मानायां न सवनान्तत्वेन प्रसवसर्पणं भवेत्। इत्यर्थं तरीयवचनात्। एवंच
नयन्निषेधस्तत्र प्राप्तावसरत्वेन भवत्येव प्रसवः सर्पणं च। तेनोत्तरं संस्था
सूक्थ्यांते षोडश्यंते पर्यायांते पर्यायांते संध्यंते च एतासु संस्थासु यदं तेन
स्तोत्रं तदा रंभस्तत्र न भवति यथान्यग्निष्टोम षोडश्यंते यथावो क्थ्यसंस्थ
क्थ्यांते षोडशिसंस्थे षोडश्यंते अतिरात्रे संध्यांते सर्वेष्वपि क्रतुष्वग्निष्टो
मसामांते प्रतिषेध एवा तृतीयसावनवर्तमानत्वाविशेषात् समानसंधि
त्वाघ ध्याख्यानंपि त्रभृतेः प्रसवइति यच्चात्र प्रसवइति व्याख्यानुसरणेन
सार्वेष्वपि क्रतुषु आग्निमारुतादूर्ध्वं नियतं सर्पणमाश्रितं कर्षणेन हव
नाभावान्न पुनः सूक्तंवचनं च नोदाहृतं। यच्च प्रापकं नास्तीति प्रतिषेधो नो

पवघतइति तद्दिदमेवप्रापकंसवनांतेषुसर्प्पतीतिनचप्रसवइतिप्राप
कमूलमिदं अप्रासेरभावात्पूर्वसवनधर्म्मानुग्रहेने तस्मादप्रसवएवात्र
प्रासिपूर्वकत्वेनप्रतिषेधोपपत्तेरिति। अपिचसवनादौसर्पतीत्यस्यप्रस्ति
वचनांतरंतेनयज्ञोत्तरसवनारंभः पूर्वसवनसमाप्तिलक्षणोभयवाक्यानु
रोधेनसर्प्पणं अतएवसर्पणादिमाध्यंदिनाभिस्यादित्वंपूर्वसवनांतसर्पण
स्यज्ञाप्यनेमाभून्माध्यंदिनसवनादिनिमित्तंपृथक्सर्प्पणमितिसवनादौ
सर्पतीति। सवनेनात्रतत्कार्यंलक्ष्यतेयागसंघकः। नहिमुख्यांतविहितंस
र्पणंक्वचिदिष्यते। सोमः सोमप्रस्थानवनंज्ञापरतांतत्प्रभेदकाः पर्यायाः
षोडशीसंधिरुक्थ्यानिचाधिकोपिच स्रुग्व्यूहनमग्नेर्वनस्पतेरिंद्रस्यवसु
मतोहृद्वत आदित्यवनरुभुवातोविभुमनोबृहस्पतिमतोविश्वदेव्यावतः
सोमस्योज्जितिमिति। अग्निर्वनस्पतिरिंद्रोवसुमान्रुद्रवानादित्यवानृभु
मान्विभुमान्वाजवान्बृहस्पतिमान्विश्वादेव्यावान्सोमस्तमपनुदंत्वितिपूर्वे
राजुह्वाउत्तरेणोपभृतः पशुदेवतावनस्पतिभ्यांवासोमोपदेशादितरास्यां
पशुदेवतावनस्पतिभ्यांवाव्यूहनंकार्यं। अग्नीषोमीयभर्म्माचयेनताच

येन तावत्प्रासे येत्विंद्रादयस्ते सोमार्थमुपदिश्यंते सोमद्रव्यत्यागे हि तेषा
२६ मुपदेशो नवनत्यागः पशुघृतादिरिष्टिप्रकृतिर्वायेन व्यूहनं प्राप्नुयात्।ता
नात्पशुदेवतावनस्पतिभ्यामित्येवं प्राप्नू उच्यते सर्वावा सवनीयसोमप्रभा
वात्।वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ।न पशुदेवतावनस्पतिभ्यामेवा किंतु सर्वा उद्दे
श्या व्यूहनो कुतः।यत्र प्रकृतितो व्यूहनान्वयस्तत्रैवाः संति।कथां सवना
य सोमप्रभावात्।सवनीयेषु सोमस्ये चवरो सम्भावाद्दसुमहादीनां।ननु सोमस्य
स्य सोमदेवतचे नामु सम्भावः सवनीयेषु हरिवदादि विशिष्टत्वाल्कथं वमु
मदादिभिरामदो येन तत्कीर्तनेन हरिवदादिकीर्तनं क्षतं स्यात्।यतो वि
शिष्टाविशिष्टयोः शिष्टेभ्यः पगतो भेदः किं पुनर्विहृद्दू विशेषणो विशिष्टयो
रित्यच्यते।देवता हि विधानेक समधिगम्या विधिशष्टोया हशी यत्र प्रमापय
ति तत्राहशी प्रसेतव्या।तन निर्वापयागादौ हरिवदादिविशेषणो विशिष्टाप्र
त्यायितेति।त -- व्यूहने च वसुमदादि विशिष्टेति तेन शब्देन ताहशा संस्का
राय परामर्शनीयेति मंत्रलिंगानुमितो विधिः शाखांतः -- स्पक्षावायन्नु भेदः
।शिष्टैरस्पकपगम्यत इति।को नाम ब्रूते नेति तथापि किं नु मेविधिद्रष्ट एव २६

26

भिन्नशब्देनशाखांतरपरामर्शंकारयति। नत्वग्निविधिराद्दस्यन्वापिकुंठीभा
वः। अथवापशुदेवतावनस्पतिभ्यामुद्देशोव्यूहनेकर्त्तव्यः। अतिदेशेनहि
तस्याप्यतेःद्रव्यदेवतागुणसामान्याच्चात्रैवातिदेशःप्रापकः। यत्तुसवनीयपु
रोडाशास्तेषामग्निप्रकृतित्वेनयद्यपिप्राप्नोति। तथापिपशोप्रसक्तत्वेननस्वातं
त्र्यंप्रयोजकत्वेननुदेवम् देविकाहविर्वदत्रापिभविष्यतिसत्यां अनुशब्देनत
त्रानुत्यत्वाभिधानात्वुत्योगसंबंधोभियैहतोनप्रसक्तत्वंतेनास्तित्वायांग्ना
क्षेपकत्वमत्रनुप्रसंगाद्धेपरीत्यांनत्वत्रापिस्वीयमंगमनुष्ठेयसेवाङ्स्यभाग
वदहुतत्वेनसमावाद्यानंतेसंगाद्धेपरीत्यांनत्वत्रापिस्वीयमंगरक्कारोव्यूहनं
तत्वकिंयतेकारके। अभिधानायर्यकंचिन्मंत्रेगुणमपेक्षते। निर्वृत्तेनत्व
धानत्वात्पशुदेवतयापुनः अपेक्षाभावतोनस्याद्देवतांतरसंपुजिः। एवं
चपशुदेवतावनस्पतिभ्यांकर्त्तव्यां इतरासांशाखांतरमंत्रपठितानामप्य
त्रस्याद्यदिसोमयोगेउपदेशस्यादपूर्वत्वान्नातिदेशःप्रवर्त्तकोव्यूहनोद्देश
स्य सर्वाथासवनीयसोमस्यभावात् सर्वाथाशाखांतरीयमंत्रपरिपठितानाव्यू
हनेउद्देशनीयानपशुदेवतावनस्पतीएव। कुतः। सवनीयसोमयागेभा

वाघूहनोपदेशस्यसोमस्यैवचरोर्यद्यपियावदुक्तत्वविधिनासर्वमंगजातं
२७ परिसंख्यानेनतथाप्युपदेशात्प्रवर्त्तितेव्यूहनोद्देशानां।नुपदेशोहिविधिःसो
त्रकथमितिचेन्मंत्रलिंगादितिब्रूमः।अनेनसामर्थ्यंहिमन्त्रलिंगंस्वंस्वरूपं
व्यूहनयुक्तंकरोतितत्त्वविनियोगविधिर्विनानभवतित्येवंरूपविनियो
गविधारत्नसद्भावमवगमयतीत्युपदेशादपूर्वंसोमयागदेवतानामपिव्यू
हनंभवति।अथसवनीयदेवतायाविशेषणान्तरैर्व्यूहनमुच्यते।तर्हिवृत्तु
र्भिरेषतोभेविनव्यंविभुमतइतिपर्यन्तेः।अथविशेषणान्तरवहूचना
द्घिकान्यपिभविष्यंति।नेनन।निर्ज्ञातसंबंधत्वात्।सवनविशेषणतेनसो
मयागेतृतीयसवनस्यऋभुमतोविभुमतइत्यादौनत्वावाहनेवसुमदा
दीनांकीर्त्तनंदृश्यतेहोतृकाणां।आवाहनंचपश्चिमिप्रकृतेरेवेति।सवनी
यानामेवेदंभविष्यति।संस्यां।तत्रापिश्राद्धांतरैर्यजत्रहूचनात्वेतर्हिसोमयागदे
वतानामेववचनादिदमावाहनमितिकुतोनाभ्युपगम्यतेनिर्ज्ञाताश्चसोम
देवताःसमिमीतरंद्रायत्वावसुमतेरुद्रवतइत्यादिनातृतीयसवनमश्छि
तयागमंत्रेचशेषाः नचसवनीयदेवतात्वेएकमपिविशेषणांलिंगंतस्मा २७

हूयमानासोमयागदेवतानामपिव्यूहनंकर्त्तव्यंसवनीयत्वंसोमयागानां
तत्सवनाधीनत्वात् सवनंहिरसप्रदानद्वारेणयागाभिनिष्पत्तिरिति। यत्तु
पितृमन्त्राचार्येणोक्तत्वाच्चिन्तायदेतमधिकरणंनीतंमन्त्रव्यूहनंसिद्धान्तीकृ
त्य तत्रस्वान्तरेकृतानिकर्माणिभिन्नानीतिकृत्वाचिन्तेयंप्रवर्तितात्रयथाच
पशुदेवतावनस्पतिभ्यामेवसिद्धान्तिः। अधिकरणान्तरंचोत्तरंयोगविभा
गात्पूर्वोक्षवः पूर्वः पक्षः। दासवनीयसोमस्यभावादितिसिद्धान्तः। यादाक्ष
णायादियागानांप्राधान्यंपूर्वपक्षोसिद्धान्तेचसोमयागानांफलयुक्त
ज्योतिष्टोमवाच्यत्रिवृत्पंचदशादिसंबंधात्। सवनीयपुरोडाशसोमस्यया
गादेरपिज्योतिष्टोमशब्दवाच्यत्वेनांगत्वेविकिंबनकर्तव्यंदीक्षाणीयादीनामि
तितद्देतदनुपपन्नमधिकरणस्यरूहूर्थेनोवनयनात्। यद्यपिविषयां
तरतित्तथापिशास्त्रान्तरेकर्मभेदासंभवादाशंकैवनजायतेकृत्वाचिन्तान
भ्यपगमेचोत्तरमधिकरणान्तरंनस्यात्तत्रस्मादुक्तमार्गेणैवयुक्ताप्रत्यनां
गगविचारस्तुतदंगमितिरदितिसाम्यविचारेणपूर्वममासविचारस्तुल्य
इतितेनवेगतत्वात्रद्वयंकार्यः किमुत्पत्तेचोदनेकलशोहारियोजनग्रह

णमुपयामगृहीतोसिहरिरसीति अन्वयमाह संसक्तविमोकं हत्वा हारियो
२८ जनसंज्ञकं ग्रहं गृह्णाति उपयामगृहीतोसिहरिरसीति धानाश्चावपति
हर्योर्द्धाना इति च शब्दाद्धारियोजने ग्रहणे धर्मोश्चात्र वर्तव्या धानाभिर्हारि
28 योजनं श्रीणातीति वचनात् तिनावापवचनं स्वशाखायां न दृष्टमिति श्रीयते
उन्नेतानुवाचयति मूर्द्धनि कृत्वा धानासोमेभ्योनुब्रूहीति । उन्नेतुराश्राव
णादिवचनाभावात् मूर्द्धां परिनिधाय तन् कर्तव्यं धानासोमेभ्योनुब्रूहीति प्रेष
विशेषः धानासोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति चाधानासोमोभ्य इति परिहार्य्येति
सिद्धे पुनर्वचनात् अत्रापीद्धाय धानासोमेभ्य इति केचिदुच्यमानं क
र्केण संप्रदायपवलाद्धारियोजनं ग्रहं पूर्वोक्तयुक्त्या प्राप्त्यभावादेव न भवतीत्यर्थः के
पि सर्वत्र देवतापदस्यान्योच्चारणे समानेपि क्वचिदन्वयादेवतापदोच्चारणं
दधिघर्मादावाश्रयतीक्वचित्तु पात्नीवतादौ संप्रदायबलान्नाअथामुष्य
जे इति परिभाषायाः प्रवृत्ति विषयस्तेनेन्द्र मरुत्वदेवसवित्रादौ वचनान्द्वि
ष्यतीति तर्हि दधिघर्मदधिघर्मयोः कुतः तयोरप्यान्यसांनाय्यविकारेण प्राप्त
न धर्मप्राप्तिरिति चेन्न निराकृतत्वाद्वचनेनानवाप्तपूर्वत्वाद्धर्मस्यान्यप्रवृ २८

त्वांद् धिघर्मोपि घर्म्मप्रयुक्तांगत्वेनन तद्रूप एव । भक्षं हरेदिरुत्व इच्छ
या सदसि भक्षार्थं द्रोणकलशो नेयः इच्छयानकर्कखुधानावशेषः सर्वहुत इ
च्छ पात्सोमावशेषोपाच्छ्येत्याह श्रुतिस्तस्मा द्रूध्यते नहैवैहोत्रे द्रोणकलशं प्र
तिप्रणहरंति वषट्कर्तु भक्ष इतिवदंतः तस्माद्धानावि लिप्तं तेन भक्षायेति । अ
त्र सदसि नयनं विधाय प्रतिषिद्धं तदुक्तं यानकुर्यादिति । तेन विहितप्रतिषि
द्धत्वेन तत्रैव विकल्पो न निःशेषस शेषयोः उत्तरवेदौ वा निधाय विस्रंभोद्
च्छयाद्रोणकलशमुत्तरवेदौ निधाय धाना विलिप्य विलिप्या द्वायाद्वाप भक्ष
येयुः यत्तु अश्वस्तनिरिति प्राणभक्षं भक्षयित्वोत्तरवेदौ निवपंति द्रोणकल
शाद्वाय धाना प्राणभक्षमेव प्राणमात्रमेव मंत्रेणाक्तत्वोत्तरवेदौ धाना निवपं
तिवं पंति बहुवचनोपदेशस्तस्मादेतस्मिन्सर्वेषामेव भक्ष इति । सर्वलिंगभक्ष
परः यत्तु प्राणभक्षोविसदस्येवेति कर्कमतं तस्मात्सदसि भक्षयंतीतिवच
नात् । तद्धद्वादंकिं चाश्रंस्यदरएवेदं सर्वं प्रतितिष्ठतीतिलिंगात्सत्स्य क्षभ
क्षः सदसीत्यवगम्यते वाक्यशेषात् अश्नंतीति च लिंगं तस्मात्तयोर श्नंतित
स्माद्भक्षयंतीत्याग्नीध्रीयेपि तुल्यं श्रवणात् सदस्येवेति नियमितुं न शक्यते

त्राकल्पाधानं देवकृतस्येति प्रतिमंत्रं त्राकल्प -- देवकृतस्येत्यादिभिः शाक
२९ ल्यानामेवाधानं कुर्युः सर्वे शाखांतरवचनात् पूर्वत्र बहुवचने न सर्वेषां प्रकांत
त्वात् उत्तरत्र च तद्विशेषविधानात् अपरेण चात्वालं यथास्वं चमसान्पूर्णे
पात्रास्तानवमृशेयुः सवेनवमृशंति हरितकुशानवधाय संवचीसंतित्वाना
लमपरेण चमसान्निधाय तेषु हरितकुशानवधाय पूर्णपात्रांस्तानवमृशे
युः सर्वर्त्विजो बहुवचनोपदेशाद्विशेषतो नुपदेशाच्च चमसानां पूर्णपात्रश
ब्दे न निर्देशस्तद्धर्मत्वायतेनोदकपूर्णत्वेति संवचीसत्यवमर्शनं सर्वर्त्वि
क्कर्तृत्वेन स्वचमसाभावे यपि स्वीयवमसमर्शनं कर्तव्यं मुख्यान्यालंभनं तोमंत्रा
नुपदेशात् इममेवा अमृतं वा आपो मतेनैवेतस॰स्पृशंत इति वचनात्तस्या
नोदकेनतोपस्पर्शनमात्रं दधिक्राव्ण इत्याग्नीध्रे दधिभक्षणं । प्रकृतत्वा
त्सर्वे युः शाखांतरीयवचनाच्च पत्नीसंयाजाः पशुवत् । सूत्रेमेवान्वारंभ
णीयं पशुतंत्रे प्राधान्यादिति माप्तत्वात् । न तु स्विष्टकृन्न्यायः । पर्यत्वादस्या
ध्वकतेषा॰स्विष्टकृद्भूयस्त्वादिति । सत्यं भवेदेवं यदि भवेतुल्यो गसंबंधः
पशोः सवनीयानां चानेनुप्रासंगिका इत्यकृतं प्राकृत्न्यायात् तेन पशोरेवांगे २९

स्रुघामुवं स्रुजाघन्या एव पत्नीसंयाजा अपि च चातुर्मास्यहवींष्यनुनि
रूप्यं ते पुरोडाशं सर्वसमानार्थत्वादिति न्यायानुत्स्योगस्तेन हवींष्यपि
नुत्स्यांगानीति प्राधान्यादिन्यायो वनरति। अत्र तु प्रासंगिकत्वादंगैः संबंधा
भावादुपकारमात्रयोगात्। नाशंकैव पुरोडाशपत्नीसंयाजानामिति। उच्यते।
प्रासंगिकत्वमेव पूर्वाभ्युपगतं दूष्यते। अथवा तु निर्वपतीत्यनुशब्दः पश्चा
त्संलग्नतावचनः तेन कालमात्रपरत्वात्तत्रापि प्रासंगेकत्वं प्राप्नोतीत्युच्यते
। तन्त्रापाठक्रमादेव तत्सिद्धावनुशब्देन संबंधार्थो भविष्यति तद्यथाग्नीषोमे
कादेशाकपालं पुरोडाशं निर्वपमित्यत्र तु देवत्वात् हवींषि निरूप्यं तदिति। ते
न संबंधः एतेषां स चतुर्स्योगभावेन। अत एवैतेषां व्यूहनमपि भवति। न च व्यूह
नेनानृतार्थत्वेनासमानार्थत्वात्। ननु पशुदेवतावनस्पतिभ्यां स्रुग्व्यूहन
मिस्येतत्पशुपुरोडाशादिदेवताव्यूहनवाध्ययोः तं किमुच्यते तेषां व्यूहनमिति
पशुदेवतापुरोडाशदेवतयोरेकत्वेन भेदकाभावात्तंत्रतायां प्राप्तायां भेदेन
प्राप्त्यभावात् निवृत्त्यर्थतानसिध्यतिसिद्धातिभ्रमः। अस्ति हि पशुपुरोडाश
देवताभिन्नात् तद्यथाग्नेय पशुषु वैश्वानरः पशुपुरोडाश इति सोत्राम एयां चान्य

देवत्याः पशवो भवंत्यन्यदेवत्याः पुरोडाशा अन्यान्यपि च पशुपुरोडाशान
३० नुविहितानि देवत्वादीनि तत्स्वभावानि व्यावर्त्यंत इति चेन्न तन्नानाहि प्रकृतिक
थनेधिकपदप्रक्षेपेणैवेष्ट तद्धर्मानुकथनं युक्तं तस्माद्द्विनव्यमेव तन्त्रमूह
30 नेन प्रासंगिकेतु ग्रौं अंगानाक्षेपकत्वात्प्रास्य भावाद्यूहनाभावः। अथवा चानु
मीस्यषुनुत्यत्वंहविषांच पशोरपि। भूयस्त्वाद्धायते चैवमन्यथा मुख्यतो भवेत्
। तद्वद्देववत्सो मेषु प्रतिकर्म्मसुत्ते घ्वपि प्रधानानि च भूयांसि स्विष्टकृद्वत्सस
ज्जते पत्नीसंयाजनं तेषां तुल्यागयो गभावतः। प्राधान्यसाम्यतस्तेषां देवा
नां पशुहविषां। अल्पायत्तेपितत्रापि पशुवत्साद्वत्सतः। विरोधाभावतो वा
यसाज्यं मासंभवेद्यतो ऽतः भयानुग्रहायैवं वार्यते पशुवज्ञिणद्धि द्विराद्दानका
ले च साज्यम भवद्यते यतः। विरोधा नास्तित्ते नेह पुरोडाशकृतं भवेत्। आज्यं मा
सपशोश्चापि प्रसंगप्याज्यभागवत्। प्राप्तुषान्नान्यद्द्रव्यत्वमिश्रणोपि यथा
द्विवत्। निवार्यतेनेतदेनेनजाघन्येव भवेद्यथा समिद्धण इति नव समिष्टयजूं
षि जुहोति प्रतिमां समिद्धण इत्येभिर्मंत्रै धीवमाज्यं समिष्टयजूंषि जुहोति। प्राह
तस्यैव नवसंख्याभ्यासो विधीयते। पशुधर्म्म एवायं संख्याविशेषास्तु नमस्या ३०

कारे पशुगणे नव समिष्टयजूंषि होतव्यानीत्यपोऽपायः। यं वयमपि
चाभ्युपगच्छामः। ननु सोमधर्म्मो यं तथा हि ते वा एते नव यज्ञा नवैतानि स
मिष्टयजूंषि एतानेवैतद्यज्ञान्संस्थापयतीति। दीक्षणीयादीनामष्ट
समाम्नातानां समापनमभिवाक्यशेषादवगम्यते मंत्रलिंगादपि पपिवांस
इति पपिवांसो हि सोमं राजानं भवंतीति तेन ये सोमः पीतास्तेभ्यो होत
व्यमिति प्रतीते सुत्या खेवावधार्यतन्न ततोऽन्यत्र पशुगणादौ विकार इति। उ
च्यते। प्रकृतौ यद्विधानं स्याहं गजातस्य तस्य तु। वाक्यशेषाः प्ररोचार्थे अ
वलंव्य खरूपकं प्रवर्त्तिते पवामत्र विकृतावतिदेशतः। शेषागच्छति साम
र्थ्यादर्थवादा नपेक्षिणः संबंध्यंते प्रधानैः सैर्वि व्यपदेशस्य शेषतः हेतु
वन्निगदानां च स्तुतिमात्रं प्रयोजनं। स्पष्टं च स्तुतिमात्रं यत्तनमासिनेहिश
क्यते। एकेनैव पदार्थेन खंडस्य कृतकर्म्मणः। यां आवहेति यो ऽयं ते पशो
स्तत्कृता पुरा। लिंगवतः इदं सोमयागे स्यांगत्वबोधकं। वाक्यशेषोपि तद्व
त्स्यादिति गतेन चैवं तु। वं व्यपदेशविशेषेणानुसंबंधदर्शनं। अध्वरस्य पू
र्वार्णीति स च सोमः समाख्यया। कांडं तद्योगतो नेतनाम्नापाठकक सिद्धिः

तेनाध्वरः सोम एव न विशेषणयोगतः । सोमस्याध्वरः प्रथमेतितदन्ये
३१ ष्वध्वरा मताः न चोत्तरत्रैर्व्यपदेशः प्रकृत्यात्क्रियते यथा । नियत स्तत्र
एवासोकाचित्क्वोविहृत्तोयतः । क्वचित्क्वचिद्वा धात्स्यईरितोवचनादिना
31 समिष्टयजुषांतस्मान्तवसंख्यावहिर्गता आसंधोदुवर्योवालालं
हरति । अध्वर्युः सोमलिप्तंवा चात्वाले प्रास्यति च शब्दात् हस्तविषा
णामेखले प्रास्यतिमाहि नेदिति । व्याविशेषेण भयसंबंधाद् भयोर्मं
त्रः प्रकृतिस्वाद विकृत एवा अन्नपितृभूतिरचार्य्यलिंग वाक्यशेषाभ्यां
मंत्रस्यमेखलाप्रक्षेप संबंधमिच्छति । अहिर्भवनं हि साहरूपादृष्टान्तसंभा
व्यतो संभावितस्य स्यात्तद्भवनस्याशासनमुचितं वाक्यशेषश्च रज्जुरिवहि
सर्पाः रूपादृव हि सर्पाणामायतनानीतितेन श्रुतस्याप्रयप्रयोग दृष्टसंबंधए
वास्यात दसत् । वाक्येन प्रास्यति नामंत्रं संबंधेहि तौ ययोर्भयो स्तुल्यसंबंधा
न्मंत्रास्तुर कप्रास नेन श्रुत्या संबंधे सतिलिंगादृष्टिः संबंधोवधारयितुं
न शक्यते वाक्यशेषश्च लिंगस्फुटीकरणएवसमर्थः । तेनो भयोः । सह प्र
क्षेपेमंत्रः । अनेकस्यजमानके विपरिणामः अहिर्भवनं हि प्रतिरज्जुं ३१

संभावितं प्रतिषेधनीयं। तच्चैकेन प्रयत्नेनो हि तेनैव शक्यते ऽभिधातुं रज्जु
तुल्यानां सर्पाणाम् भवनस्य प्रार्थनीयत्वात्। तस्माद्द्विरुक्त नवृहु एव प्रति
प्रस्थाता चशं नु योक्ते ह्रूं सौ। चात्वाले प्रास्यति मेखलया वेष्टितां तर्हि मे
खलां उरुं हि इति वाचयति। चात्वाल एव स्थितं साम प्रेष्यति गायत्र हीति
वा प्रस्तोतानुगायेत्साम प्रेष्यति गायत्र हीत्येताभ्यामन्यतर नियमः। साम गा
य साम नु हीतिवा। इयं योजना वक्ष्यमाणेनाव्यन्तरराह्नेनसा म प्रेष्यति
सामान्यशास्त्रप्रयुक्तो व्याघातः कातयो श्राव्य ध्वेइं पयेउदकसर्पिचेवमे
व प्रेष्यति सर्वे निधनमुपयन्ति। सर्वशाखा यस्मा वच्छेदकाभावात् प्रकृत
विषयत्वेन सयजमानाः षोडशापि निधनं साम भक्तिमंत्यां पठन्ति आ
हूतमात्रा यावभ्यर्थं गच्छन्ति स्पंदमाना नाना छावराः। आहूतमा संघादि आ
वभृथं कर्मनतत्यत्रन त्मतिकिं न स्पंदमाना नानां अध्येयान स्पंदन्ति ना ह्रद
स्थिता लागपागच्छन्ति तद भावेन्याः। अभावे सरस्याः नृ यावायाः काश्च
नत्रति गच्छन्ति नमो वरुणायेति वाचयत्यपोवक्रमयन। अपां स ध्येयवेशाय
र नमो वरुणायेति। वाचयेत्। न चात्र ध्येयणं वाहु ग्रहणे नाव क्रमणे संभवा

२ यास्यसमिधं चतुर्गृहीतेनाभिजुहोत्वत्यमेत्नीकमिति अश्रुसमिध्यो
३२ र्थलोमादप्राप्तोवरज्जनचनां अप्तोहीचंनंहृष्टंकार्यमितिपूर्स्माहुतिविकारत्वेन
प्राप्नुयात् एवंतत्त्वदृष्टार्थतयारिहोमोनप्राप्नुयादित्यभिजुहोतिचतुर्गृहीते
32 नवचनात् अपरेणप्रयाजाज्याहविर्जा अपरन्त्रहणात्पूर्वार्थमिवसंस्कृते
नाज्येनाघपरंचतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वेतिश्रुतेस्तुकस्त्वाज्योप्रतिरप्येत्य
त्रस्थाज्याग्रहणंप्रतिप्रस्थातुराज्यसंस्कारव्याहृत्यर्थंन्यायतुल्यपरज्ञाष्टोप
रस्परप्रतियोगित्वेनसापेक्षतयानित्यसंबद्धौसंबंधश्चात्रसंस्कारेकत्वेनदृश्ये
कत्वात् एवंचपूर्स्माहुतिसंस्कारसंस्कृतेनैवप्रयाजाश्चतुर्गृहीतेनप्राप्नुवंस्ये
वपुनर्ग्रहणंयावदुक्तत्वायतेनसमानयपिनस्यानचवेघाघपेक्षासंनिपत्योः सो
पकारकस्यदृष्टार्थतयाचतुर्गृहीतस्यप्राप्तोसमपिपुनर्ग्रहणंदृष्टार्थस्यापिसं
निपत्योपकारकस्याथन्यस्यनिवृत्त्यर्थंतेनयावत्स्रुवेणान्यश्रुत्यावादृष्टार्थ
मदृष्टार्थवोच्यतेत्वावदेवभवतिनान्यदग्निसंस्कारदृष्टसपिरष्ठानापस्यानेनध्रु
वोपभृता अपिनाक्षिप्यते अतएवजलमध्येवस्थितानांप्रचरणाविधाना
न्निधानासंभवाद्धुतधूनैरेवप्रचरीयं। अप्सुजुहोति आहवनीयेहोमाद्दूत्या ३२

हवनीयप्रासेनवचनादप्सु एककपालेनावदायं चरति। सर्वहुत एककपालः
इति माभूत्सर्वहुतत्वमित्यवदायाचरति द्विरवद्यतीत्यर्थः ऋजीषस्येष्टन्न
वद्येत् ऋजीषस्याद्वयाद्विरवद्येत्। वारुणपुरोडाशस्य द्विरवत्तेऽसति आग्नीव
रुणाभ्यां सर्वहुतं शेषासाधानावशिष्टं पुरोडाशं अग्नीवरुणाभ्यां सर्व
हुतं करोति। अत्राग्नीवरुणाभ्यां स्विष्टकृद्भ्यामिति। अग्निरेवात्र विक्रि
यासवरुणद्वितीयत्वात्। तेन चोदकप्राप्तः स्विष्टकृच्छब्दोऽत्र युक्त इति। तदप
रेन मन्यन्ते। यावदुक्तं हीदं तेन तदतिरिक्तस्य निवृत्तिरेव युक्ता। तस्माद्वचनेना
र्थप्राप्तस्यस्य बाधो युक्तः तेनाग्नीवरुणाभ्यामेवेति कर्कः तत्तु न युज्यते स्विष्टं
करोतीति गुणशब्दस्यात्रापि क्रियाद्वारेणोपयोगाविशेषात्। अर्थापत्तिः। अग्नि
ष्ठानापन्नावेतौ क्रियायोगजमिदं शक्नोति विशेषयितुं संयोगो वार्थापत्ति
रभिधानस्य कर्मजत्वादित्युक्तं। अत एव जैमिनिना तस्मादग्नावरुणौ स्वि
ष्टकृतावित्येव निगमेषूक्तं ऋजीषस्य च सकृत्पूर्वे चेत् चेत्पूर्वे ऋजीषस्य
गृहीतेस्यात् तत्रात्राप्यृजीषस्य सकृदवद्येत् वशायां न कुर्यात्। वशाशब्द इच्छा
वचनः। वशेइच्छाग्नासत्यामेतत्स्विष्टाहुतिकं कुर्यात्। यदि स्विष्टाहुतिकरणेने

छा तदा यजमानोक्तावाज्यभागौ वर्हिर्वर्जं वानुयाजौ मन्द्रीतर येष्ठा भवन्तीति
३३ हि पूर्वस्मादिदमधिकं कुर्यात्। ज्यभागावनुयाजो चवर्हिर्वर्जं। आज्यभागौ
नुयौ यजमानो ब्रूयाज्जौनु कुर्यादित्यपाधायएवं चनस्य। श्रुतिरनुगत्यघतीय
घुएनमितरथा यजमानः कर्त्तवै ब्रूयादितरथो नांहि कुर्यादित्यादि। अत्रवय
जमानोक्तः पक्ष एवोच्यते। तेनाज्यभागयोरनुष्ठाने पुरोनुवाक्याग्रहणेन
यजमाने च्छानियामिका। षडाहुतिदशाहुतिपक्षग्रहणोयघुएनमितरथा
यजमानः कर्त्तवै ब्रूयादितिवचनात् यजमानस्योक्ति दिवावयं अत्रप्रया
जाज्यभागादीनां पुनर्ग्रहणं शेषपरिसंख्यानाया अन्यतरं कृत्वा समु
द्रेतरइत्यजीषहुतंप्लावयति। षडाहुतिकदशाहुतिकयोरन्यतरत्तनन
तोधिकं पूर्वोक्तहेतोरत्त कृत्वा समुद्रे न इत्यनेनाप्सु ऋजीषनुंभंतारयति। अ
न्यतरहनुषेयंप्रासंवाचवनां स्तुनः। अन्यतरस्यकरणमुच्यमानं निषेधकं
परिसंख्या स्वरूपेण विजातीयस्य बाधनां यावदुक्तन्याबाधोहष्टार्थानां
स्वयंयतः कर्कोयत्नातिपत्नीनामनुष्ठानमिहावदत्। विजातीयनिषेधेन
निषेधोन्यतरकृहात् नादृष्टमतिपत्तिस्तेहष्टार्थानामनुष्ठितिः देवाराप्त ३३

तिविमृज्योपतिष्ठते। प्लावनं हि गृहीतस्यैव वक्तुं शक्यते। तेनाध्वर्योरेव वि
सर्जनं विधीयमानं तं न समर्थमिति न विसर्गोपदेशात्। अन्वारंभ आक्षि
प्यते यजमानकर्तृकः। उपावहरणं तु हस्तसोमयोर्विभागे समाप्यत इति।
अर्थप्राप्तत्वेन विधेयत्वाघस्य योग्यं तस्य पूर्वक्रियावशिष्टसमापाद्य विसर्ग
उपदिश्यत इत्यध्वर्योरेवात्र विसर्गोपस्थाने तत्र तु यजमानस्याविस
ज्यप्लवमानं परं विसृज्याध्वर्युरुपतिष्ठते देवाराप इति। अवभृथेतिमज्जय
तीति मेव कलशं जलतले निवेशयति। कृष्णाजिनं तेजसा एनं इडे पेष्ठ ॐ श्रे
ष्ठयो धारिति। कृष्णाजिनं तं च मज्जयति दीक्षितो मामेद्यमिति। पुत्रायेन
प्रदाय वरुणप्रघासवत्स्नानप्रभृत्यासमिदाधानात्। पुत्राय प्रदाय प्रदाय
दीक्षित एव संबंधिग्राष्ट्वादात्मगामित्वादव फलस्य स्नानप्रभृति समिदाधा
नांतं वरुणप्रघासवदस्त्वं ज्ञेयम्। इतो हि तत्र धर्म्माणां प्रवृत्तिरत्र साकल्येनो
क्तत्वात्स्वकृतिलमनतावातिदेशाधिकारे सोत्रावभृथ इत्युक्तं। जायापत्नी स्ना
त इत्यादि यथेममेस्याहवनीये समिदाधानं पत्नी चेत्येवमंतं। सोमविसंस्था
स्यति। द्रोणकलशादि स्नात्वा प्रास्यति। अदानं पूर्वयोः वरुणप्रघासशास्त्रे

णात्रापिद्दानं प्रापितमितिप्रतिषिध्यते पूर्वैवासत्सीनदेये उद्वयमित्यूक्ते
३४ त्रीत्रीता आमहीयां जपंतो गच्छंत्सयांमसोममम तामभूमागन्माज्योति
रविदामदेवानविंनूनमस्मा कृणवद्वारातिः किमुधूर्तिरमृतमर्त्यास्यति।
उद्वयमित्यूक्ते त्रीत्रीता आमहीयां जपंतोगच्छं त्सपामसोममपान्ता अमृमा
गन्मा ज्योतिरविदामदेवानविंनूनमस्मान्कृणवद्रातिः किमुधूर्तिरमृत
मर्त्यास्यति उद्वयमित्युक्ते नुर्मैत्रीय जमानस्त्विजामुन्नयनेउदकावनार
णाएवंच सर्वत्विजांन्न त्रस्ता नांतेच आमहीयसंज्ञकामं चंजपंतोवहिर्ग
च्छंत्सपामसोममिति शालाद्वार्यमपरेणा स्नेयजमानः कृस्माजिनमंके कृ
त्वा संमिधानाद्रासनकृष्णाजिनंयसुत्रायप्रत्तंतदेवोसंगेनिधायशालाद्वा
र्यसंनिहितः पश्चाद्यजः मानउपविशेत स्रुवाहुतिं जुहोति मेयं ज्येष्ट्यं श्रे
ष्ठ्यां स्रुवेलाहुतिमंतिप्रणीते जुहोत्सध्वर्युरुपविष्टएवयजमानेमेधमिति
।शालाद्वार्यो पवेशनात्प्राकृतिपतिसमापनं तेनचहिंहोमोत्रकर्कस्तुपूर्वं
व्रतग्रहणमिच्छतिस्त्नानोनरांसन्यवदनस्य सोमिकस्याचमयेयवजेनाद्दु
तोपापनवासो मिकसत्सवदेनेनप्रयोजनद्वारेणप्रसंगानिर्हत्तमितिसो ३४

भिक्षायाश्च भक्ष्येपवर्जनाद्धुतोपापन चासौ भिक्षस्य पदेनेन प्रयोजन
द्वारेण प्रसंगानिर्हृतमिति सो भिक्षया व भक्ष्यात्तस्यात्त्वपरिसमाप्तत्वात्प्रा
गुदवसानीयस्य तदुत्तर भावित्वेन प्रसंगाभावात्तस्य च व्रत ग्रहणे नैवारंभ
योग्यत्वात्तदर्थमत्र पुनर्व्रतग्रहणं पुडपते। ऐ भिक्षायारंभोत्रयतः तदनु
पपन्नां प्रागुदवसानीयायाः कृतत्ववचनमेव ज्ञापकं दीक्षितस्य व्यवद
नमेतदवधिकमिति। अत्र न्यथासोमेन कर्तव्यांनीत्यवस्पत्। अत एव प्रा
ग्. अववृथादिति पूर्वं नियमसंबंधएव तस्मान्नात्रापि व्रतग्रहणं स्मार्त
कृष्णाजिननिधायोदयनीयामायणीयवत्। पदार्थतया कृष्णाजिननिधा
नमध्वर्यो। तत्कृत्वोदयनीयाकार्यासा च प्रायणीयापश्चालाह्यर्यस्याहं
पस्येतद्वति वचनाद्रनाहवनीये कथं नत्तानतर्हि ज्वालाद्र्यैतदुदयनीय
याचरंतीति वचनात्। तद्देवनाकाचात नत्र च विशेषः पश्चात्स्वस्ति श्रउथ्यो
पषव्या पात्रप्रोक्षणाद्याज्यासादना-सवनीयपवस्यादि श्रपणादि मेत्रा
वहणीव ज्ञानत्वं धाप्रधानपशुमनुबध्यमानत्वादन्वार्थेन संज्ञा यथा
सवनीयपशोस्तंतयात्रापि पात्रप्रोक्षणमारभ्य आज्यासादनांतं कु

र्यात्। अत्र चाग्नीषोमीयप्रकृतित्वेन सवनीयात्पूर्वं पश्वयोर्विपाप्यमानस्य
३५ भागाववदानपूर्वमपात्रादिनमाप्नोति। तथा सवनीयप्रकृतित्वेनुच्यमानो
व्रतोपायनप्रणीतादिसर्वं निवृत्यप्रकृतित्वेनप्राप्नुयात् तदुभयमनेनवार्य
ते तेन व्रतोपायनप्रणीताप्रणयनेन न तत्स्यादेवाज्यभागादिनिवृत्त्ववदा
ज्यासादनं यावत्सवनीयधर्मातिदेशात्। न त्वेवं न हि परिस्तरणादीतिवक्त
व्यं तस्मात्तरमुपाध्य य एवमाह अपणस्य पश्चादुत्तरतो वापात्रासादनं वि
कल्पितं तत्तो यत्रासादनं विधीयते स अपणाशालाद्वार्येपरिस्तरणपात्र
संसादनविधानात् स एव अपणो नियम्यते अत्र त्वनियतः अपणइति
पात्रप्रोक्षणादीत्यर्थकं तदस्मृतं परिस्तरणग्रहणस्यातिरिक्तत्वात् न नु त
वापि तदेव पदार्थद्वयमतिदिश्यमानं लाघवेनोपदेष्टुं शक्यता तस्य
सुत्वा विकारानुपदेशेऽतद्धर्मतानस्यात्। यस्मात्रासादनं नोच्यते तसो
स्यवस्य चरणादीनां माभूत् अथ गर्भाशंकयासापि संमज्यते। तत्त्ववश्या
लं भविधानात्। यदानुतयाप्रयोजनं तदासादनादपि भविष्यति। तेना
सादनं पशुकानामेव प्रोक्षणं तु यावदासादितानामिति न विरोधः। य ३५

दृपिसकृत्प्रोक्षितेनइध्म आग्नीध्रउत्पवनंएकहस्तस्मरणंइत्यतिदेशार्थः
कर्केणइत्यक्तं तद्बर्हिः प्रोक्षणानिराकरणाद्देवाप्रयोजन परिव्ययणा
दिमेत्रावरुणीवशानूबंध्यां मैत्रावरुणीमित्रावरुणदेवत्यावशारिका
आलब्धव्या पूर्वस्य पशुसमाख्यापद्धतत्वादप्राप्तानादिमाभूदितिपरिव्य
यणाधुच्यतेनानुपपद्यतिपरिभाषणादनपद्धत्व एवसत्यं। अंजनादिसंस्का
रा अपद्धत्वंनोयद्यपिपूपप्रयुक्तातथापिपशावुपकुर्वंतीतिमाभूत्तदपव
र्गेतिषामप्यपवर्गइतिपरिव्ययणाधुच्यते। एवंतर्हि स्वर्ववगूहनादिवा
द्धत्वात् यद्यपिपूर्वेसंस्काराः कृतत्वात्सुनते क्रियंतेसकृत्संस्कृतोपिते
र्यूपोनापद्धत्युतेपश्वंतरेनहिस्वर्ववगूहनाधेवकर्तव्यां कृतत्वात्परिव्य
यणस्यसोऽस्यकर्मार्थोहिसंस्कृतोयूपः परिव्ययणेनतद्यथाप्यनपद्धत्व
मितिनतन्त्रकृतत्वान्नप्रवर्ततेकर्कस्तुतत्रपदप्राधान्येनस्वर्ववगू
हनंयस्योपकरणस्याद्देनत्दाधापाकरणंनाहिनस्वर्ववगूहनंतेनो
पाकरणमंयनेयोनिपमइतितदपिविचासहंतकुणसंविज्ञानाश्रयणे
विरोधाभावात्तत्वरोश्वाहतत्वाद्युक्तः संस्कारइति वशाभावउक्तावा

शाखाश्रोहिकिशोरणेणादित्राष्ट्वन्नियत आनिविशिष्टद्रव्यनिष
३६ ताहणमेगुणादिवचनायथ्यातद्द्रोत्वविशिष्टवं व्यवचनः । तदभावेउक्षा
अप्प. क्षवणएवस्यादितिश्रुतेः । तदपिपुलिंगनिर्देशाद्विचारणीयं । उक्षा
शष्टश्वप्रसिद्धः सेक्तारि उभयाभावेपयस्या ॥ पयुंघुमयंनस्यात्तर्हि मैत्रा
वरुणीपयस्याव र्जव्याः आसाधेनामाङ्गभागप्रभृतीडांतामेवं । आ
साधाङ्गभागप्रभृतीतिवचनात्सामिधेन्यनुवचनादिनस्यात्परतोपीडां
तानुर्याजाः एके शाखिनएवंनुर्वत्यन्येपुनःकृत्स्नामेव उदवसानीयाग्नेयः
पंचकपालः समारूढनिर्मथिते । उदवसानीयसंज्ञकामिष्टिंकुर्यात्समारोप्या
ग्नीनाप्यस्याजहिन व्यतिरिक्तानामपद्दृत्वात्स्याजहितेसमारोपद्गनिष्कृ
मतिककोनिर्दूजवापमृत्त्ववचनाच्छाखांतरश्रुतिसद्भावादिदसपिस्तत्रंनाह
ग्नसमारोपपरे हिरण्यंद्वक्षिणानद्वाद्याउदवसानीयायामभावविक
ल्पोयंतुंल्योवाभावस्याश्रवणात् पश्चवद्वाहुं इतिः यथापशोचतुर्गृही
तमुरुचिस्सोमयो न्साहूंदक्षिणानद्दुदवसानीयाकार्येवाहृतिर्देया नद
नेसायमाहुतिः । नदंतग्रहणंस्वकालग्रहणंमाभूत्सायमाहुतिसमारब्ध ३६

पातेनाकालेकालेवा यदोदवसानीयाप्रकारपरिसमाप्तिरुत्तदेवसायमा
हुतिर्हूयात। तच्छब्देनोदवसानीयापरामर्शान्नवतुर्हीनाहुतिपक्ष एवेयं। अ
थयदैवैषोदवसानीयेष्टिः संतिष्ठते अथसायमाहुतिं जुहोतीतिश्रवणाद्
सोमांगसंनिधिविरोधाभ्यामियमाहुतिः सोमस्यांगं सोमस्वरूपान्तर्भूतानु
न्तः। संनिधिविरोधाभ्यां। सोमस्याव्यवधानेन विधानादथसायमाहुतिमि
ति। आनन्तर्यं हि पूर्वेणोपकार्योपकारकत्वयोपपद्यते। तत्रापि पूर्वस्योत्सु
क्याद् उत्तरस्याव्यवधानप्रयोज्यत्वात् तच्च उत्तरः पदार्थः पूर्वस्याव्यवधानसि
द्ध्यर्थमौत्सुक्यमाश्रयतिस्यासिद्धत्वात्। औत्सुक्याश्रयणं च पूर्वस्योपकारा
पेक्षपाते न तदुपकारकं तस्यांगाविरोधश्च नित्यस्यसतः। उदवसानीया
वसानकालेनानित्ये: स्यात्सभ्रमनाप्नोऽगुद्धरणमस्तमिते चानुष्ठाने। उदव
सानीयावसानं च निशायां प्रागुदयादुदितमात्रे चेत्यनियतः। तदा चानुष्ठी
यमानासायमाहुतिः नित्यकालविरोधिनीति सोमांगं भवितुमर्हतीति
भ्र. नित्यावाप्रातराहुतिश्रुतेर्वा शब्दः पक्षव्यावृत्तौ। न सोमांगं। किं तु नि
त्यैवैषा। कुतः। प्रातराहुतेः। योन प्रातराहुतिश्रुतिर्भवति कालएव प्रातरा

हुतिश्रुतिर्भवतिकाल एव प्रातराहुतिमिति। प्रातराहुतेः स्वकालाव
३८ धारणमितरस्याः स्वकालपरित्यागेनानुष्ठानमकं। तच्च नित्यायाः सो
37 मावसानेनुष्ठीयमानायाभवेत्। सोमांगभूतायास्तु सएव स्वकाल इति स्व
कालएवानुष्ठीयमाना तस्यादन्यव्यवच्छेदवैवृत्त्यविशिष्टत्वं न स्यादयत्व
नेनतदनुष्ठानेतन्त्रसोमापर्यवसानेनाविन्तु सोमेनावरुद्धवत्स्वहोमः प्रा
तःस्वकालादुत्कृष्यमाणो विलंबेनानुष्ठानाकांक्षः प्रासःसोमावसानोनुष्ठा
नप्रतिबंधकापगममवलोकतानिष्पत्तये अनुकामाश्रितः श्रुत्यानत एव
लंबनः क्रियतेथसायमाहुतिं जुहोतीति नोत्कृष्ठितोस्यप्रतिपरतयासेवाप्य
तेकालोपेक्षणे नसोमनिमित्तं यथाननुष्ठानमपिनविरुध्यतेतथापकर्षे
पि नित्यत्वक्रियातः। अनन्तरहूमेवनियतत्वक्रियानातः। प्राक्रात्क्रत्वर्थाति
रिक्तानांदानहोमादीनां दीक्षितस्यप्रतिषेधः। सोवभृथाद्धूर्ध्वमनुमन्दी
क्षत्वेपि सापमाहूयन्तो भवेत्। एषप्रथमसोमः। यएषक्रान्तः प्रसर्वक्रतूनां
प्रथमः कर्तव्यः। तांड्ये हि तथाश्रवणात्। एषवावप्रथमोयज्ञानामित्य
ग्निष्टोमप्रक्रमेण। यएतेनानिष्ट्वाथेनयजेतगर्तपत्यमेतो। वसंतेग्निष्टोमरू ३८

तियउक्तः। इष्टोग्निहोमस्य प्राथम्यमुपपादयाय आह सर्वविकाराणा
मयं इष्टोग्निहोमः प्रथमइति तथास्य सनियमेना। ग्निहोमो क्षुद्पोठस्य
तिराक्त्राणां प्राथम्यं स्यात् अथो क्षुद्ग्रहणमुत्तरे घृक्षुधायां चोत्तरे षेव
पेत्स्कतनरत्वमवगमाह क्षुधादीनो तदपिना। उत्तरत्वस्य विधानक्रमपरत
योपपत्तेः। तस्मादग्निहोमएव प्रथमकर्तव्यतयोक्तेन्यत्रऋतूनां आ
दीप्य प्रविशन्ति देवयजनमादीप्य प्रयाणं प्रविशेयुः। यद्दनुपोष्य प्रयाया
द्वावद्रुमेनक्वमुष्मिं लोके नी। परन्तिति इणा खांनरप्रवणात् कर्कसुवु
र्हिः प्रक्रम्येतकुवणामिति मन्वानो वर्हिषएवादीयनं ब्रवीति। ततु होम
विधानेनैवासिद्धमिति न विधिगोचरः। अथैकहन्तरणस्यावयोनतसोमा
महावेदेवर्हिषहोमाभावात्तद्वियमिदमादीपनंभविष्यति तदपिना
प्रकृतौ वेदिस्तन वर्हिषउद्देशो न होमो विधीयते इदमपि च वेदिस्तरण
संबंधीति होमेन प्रतिपादनीयं। अथ प्राकृतस्थानापत्त्यभावान्नतवि
ष्यति। तन्नावघाछादनं हि प्राकृतं कार्यतदनेनापि निर्वर्जितं न चप्रा
गाश्र — मस्य प्रयोजनं वर्हिरसिस्रुग्भ्यस्त्वेति मंत्रलिंगादवसीयतेत

स्य योजनं नु श्रुतेरन्यदेवावसि — — — स्यामेवेतत्स्यथि अग्नौ यधीद
३८ धाति। तेषेवेनामेतत्स्यर्यासीने षनग्नां करोति। सुवस्य ष्टायां — —
38 र्थतोति। षड्उत्तरेषहि काइतितत्रास्यग्निष्टोमो ज्युषोडश्यतिरात्राणा म
ग्निष्टोमविकारत्वमग्निष्टोमातिक्रमणं स्यतिनो च्यतेतेनाग्निष्टोमविका
रत्वं स्पष्टं। अग्निष्टोमोपक्रमेण धर्म्मकथनमग्निष्टोमसंबंधमगमय
ति। तस्य ध्येउत्तषा। दिषु धर्म्मविशेषकथनमग्निष्टोमधर्म्मयोगम
वगमयति तेनाग्निष्टोमप्रकृतित्वमेतेषां वाजपेयस्य षोडशि विकार
त्वं तत्राहि न्यायप्राप्तषोडशिपश्वालंभनं वाक्तिः पृतिः। ऐन्द्रं षोडशिन
आलभत इंद्रो वै षोडशी षोडशिनमेवेतेनो ज्जपति सारस्वतं ऽ सप्त
दशाय स्तोत्रायालभत इति। नन्वेवं सत्यतिरात्रविकारोयं तत्र पशुविधा
नात्रयोदशानां स्थानं सप्तदशं विकार इति संत्यं न नवेदे हृदपुनरवा
क्यं न ह्युध्यवं नमवेत अग्नितत्रदेतदनतिरात्रे सति रात्रे रूपं तिप
तइति अतिरात्रो न भवति तेन षोडशिनः सतोतिरात्ररूपकरणं कार्य
विशेषार्थं तस्मात्षोडशि विकारो वाजपेयः। अग्निष्टोमोप्यतिरात्र

त्रित्रिकारः तिरोह्नीयेभ्योऽतिरात्रपर्यायउत्तमद्गुत्ति अतिरिक्तपर्यायवि
धानेतिरोह्नीयानांसिद्धुवदुपादानात् त्रयोदशातिरात्रमध्ये चग्रह
णात्सोर्यामःप्रप्रेवमस्मादिति। नन्वत्रकउविकारत्वं स्याच्यते संस्थाविका
रत्वं वापदि क्रतुविकारत्वस्यापनं न तर्हि प्रकाराद्तरेण स्योतिष्टोमधर्मा एका
हद्वादशाहयोरिति। ननूक्थ्यादिषु समानविधानेन तु स्पत्वेन सर्वेषां प्रकृति
त्वात्तज्ञापनायेदं भविष्यति। तदपि न। न हि तुल्यतया विधीयन्ते तुल्यत्वस्य
त्वातनिस्यस्य भावोऽग्निष्टोमो नित्यकाम्यस्य भावाउक्थ्यादयः। प्रतीयमानायां
नलिंगं समर्थं तस्माद्धोम एव वर्हिषो नूवं ध्यते पपस्यायां वा तेनोक्तः व्याख्योवं
-- चहुत्तरेस्यामिष्टोमउक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्र मसोर्याम किमर्थ
मिदं सूत्रमिति चेन्न नास्य सूत्रक्रमपरत्वम् प्रत्यया शनयाच पित्रं मृतिरनेनक्रमे
णास्तोमसंस्थानुष्ठानमिति नेतिकर्कः एषप्रथमस - इतिप्राथम्यविधानेने
तरेषामुत्तरत्वं भविष्यति। अथास्याग्निष्टोमादीनामनेनक्रमेणानुष्ठानंस्या
दित्येवमर्थं सूत्रमेवमप्युत्तरग्रहणमतिरिच्यते पूर्वस्य प्राथम्यग्रहणात्तत्सि
द्धेः। अपि च उक्थ्यं चोत्तरे षोडश्युक्थ्य विग्रहणमुत्तरेषित्यादिनोक्थ्यादीनांत्र

षणामुक्तत्वं त्वेष्विहूं अत्यग्निष्टोमवाजपेयाप्तोर्यामाणां ज्योतिष्टोमध
३८ र्मिग्राहकतया एवं तर्हि प्रकृतिविकृतिभावज्ञानपरमिदं सूत्रं भविष्यत्य
त्रेत्यशोधापत्रयो माभून्नित्यानित्यसंयोगविरोध इति नेतेषां तत्र विधानं किं
39 नुविकारमात्रकथनमिष्यतं तस्मात्क्षातमेव सर्वेषां विकारत्वमेवं तर्हि संस्था
विकारत्वकथनपरं भविष्यतीति तदपि प्रयोजनाभावादनुचितं नानुचितं विध
ते प्रयोजनं यतः। यो यत्संस्थां विकरोति तत्र तद्देहेन प्रवर्त्तनीयो यथात्य
ग्निष्टोमेनाग्निष्टोमसंस्थानेति वरणादेः वाजपेयेन षोडशिसंस्थेन सोर्या
मेणातिरात्रसंस्थेनेति नन्वेवमुक्थ्यादिष्वग्निष्टोमानुद्रवणात्स्यात्तत्संस्थावि
कारत्वादुक्थ्येनाग्निष्टोमसंस्थेन षोडशिनाग्निष्टोमसंस्थेनातिरात्रेणाग्निष्टो
मसंस्थेनेति उक्तं त्वग्निष्टोमसंस्था ते विकुर्वत इति सत्यं भवत्वेवं कर्केभिप्राये
ण अस्माकं तु ज्योतिष्टोमत्वं स्वरूपेण चतुर्ष्णां सत्रकारेणोवपक्ष्यते तेन ज्यो
तिष्टोमेनाग्निष्टोमसंस्थेन ज्योतिष्टोमेनोक्थ्यसंस्थेन ज्योतिष्टोमेन षोडशि
संस्थेन ज्योतिष्टोमेनातिरात्रसंस्थेनेति प्रयोक्ष्यते सर्वत्र वरणादेः। एवं च ये
षां यत्संस्थाविकारत्वं तेषां तद्धर्म्मयोगित्वं यथाप्तोर्यामेनातिरात्रसंस्थेनेति ३८

मयोक्ष्यते सर्वत्र वरणादेः। एवं च येषां यः संस्थाविकारस्तं तेषां तद्धर्म्मयो
गित्वं यथाप्तोर्यामिष्ठ द्विरात्र इति क्रतुसंस्थाविकारयोः को विशेष इ
ति चेदुच्यते। अग्निष्टोमसमाप्तिं विकुर्वन्ति चत्वारस्तु यो न्येतूक्थ्यादी
नां यो यः संस्थां विकुर्यात् स तद्विशेषविहितं धर्म्मं गृह्णीयात्। अत एवो
क्थ्यादीनां प्रचरणी स्रुवहोमप्राप्तौ तद्बाधनाय विशेषविधानं प्रा
क्तनक्रतुपदार्थपर्यवसानानन्तरं तत्समापकपदार्थानुष्ठानं भवेत्। क्र
तुविकारत्वे हि पूर्वक्रतोरवसानपर्यन्ते हृत्वे भवितव्यं न संस्थाविकारेण। ते
षामुक्थ्योऽच्छावाकमभिसंनिष्ठाते षां संस्थाविशेषाणामुक्थ्यः अच्छावा
कं लक्षणीकृत्य समाप्नोति। अच्छावाकशस्त्रेणोक्थ्यः समाप्यते होतार
मितरा इतरे अग्निष्टोमा षोडश्यतिरात्राः होतारं लक्षयित्वा होत्रा शस्य
मानं शस्त्रं लक्षयित्वा संतिष्ठन्ते। अस्य च प्रयोजनं प्रतिगरार्थं शास्त्रानुः पु
र उपवेशनं ज्ञायेतेति तद्युक्तमिवान्येषां कथं ज्ञास्यते। अथ तेषामुक्तत्वान्नु
ज्ञानं येषां नु कर्त्तृविशेषसंबद्धं नोक्तं तत्संग्रहार्थमुच्यमानमिदं प्रयोजनवद्
याति एवाश्वेव हस्महाव्रतमेकरात्रिन आप्यन्त्य त्रह हत्तो महाव्रतस्य च होतु

रेव प्राप्तिरन्यत्र तथादर्शनाद्य किंचिद्। यद्यपि तृतीये ति स हि उक्थ्यग्रहो ष्ठा
४० वाक मभि अन्ये स शस्त्रा ग्रहा होतारं तदप्यस्य प्रयोजनं तत्र तत्र कथित
40
त्वात्। का प्राप्ति नमपि स्वप्राप्त्यर्थं चोद्यते। तर्हि अतिरात्रपर्यायाणां किं नोच्य
ते। अथो उक्थ्यविग्रहेष्वेव मे त्रावरुणादयो यष्टारो नान्येष्विति स एव प्रयोज
नं तर्हि पर्यायेषु कुतः। अथो उक्थ्यविग्रहेष्विष्यति देशान्ते पि परिसंख्या
यं तेनोक्थ्यपर्यायव्यतिरिक्तार्थे स शस्त्रासेषु होतुः पुरस्तात्प्राङासीन
स्यामिति द्युतिः। सिद्धं तु तावत्स्वपदेनैवापदिष्टत्वादतिरिक्तां किंचित्तु सोमा
तिरेके प्रयोजनस्य पृष्ठमात्रं षोडशि नो तु कल्पेन संग्रहः। अग्निष्टोमशस्त्र
स्य च वैश्यराजन्ययोः सोमेन्यपोधत्ति भीमुपनयेच्छन्मक्षायः क्रयणप्र
भृत्यनु सोमस्याहृतासमानमासादनं प्रागभिषवात्। वैश्यराजन्ययोः सोम
यागे न भक्षेच्छायां न्यग्रोधस्तबकरसं चमसद्रुतं शेषं प्रयच्छेन्न होमस्य संस्का
राक्षेपकत्वां न्वदुच्यते। न्यग्रोधस्तबकानुपनयेत् क्रयणप्रभृति सोमासो
मस्य प्रसक्तः। सर्वं तु र्याव्यदार्थसमयेन समानसामानसादनं आसाद
नादि प्रागभिषवात् सोमेन तुल्यं सर्वं कर्तव्यं प्रकृतिर्न तु मंत्राणां तेनेनो ४०

हः। सोमशब्दः। यस्माद्धिराकारः सोमस्यानेनोहः प्रकृतावपि चमसो
न्नयनकाले वाहृस्पद धोन्म घृतश्चमसमनून्नायेन विकल्प एवायं हू
यमानेषु नुशनरूणेन जुहोस्यहं त्वदस्मी स्यहं त्वदस्मीति। अन्येषु चमसे
षु हूयमानमपि नुशनरूणेनाहं त्वदस्मीति जुहुयात् पितृभक्तिः सूत्रांक
हर्षिन वाऽ फल चमसं विवरेण वैश्यराजन्ययोः सोमेन्यग्रोधस्तिभोनुप
नस्येच्छ न भक्षाय चमसोन्नयनकाले वाहृस्पद धोन्मृ घनश्चसंमस रून्न
येदिति पूर्वपक्षविभागे सिद्धान्ते चक्र यणाप्र नृत्यनु सोममाहृता समानमा
स्तादनं भागमिषवादिति फलचमसे रूपनाय दि राजन्यं वा वैश्यं वा याजये
त्स यदि सोमं विभक्षयिषेन्न्यग्रोधस्तिभीनाहृत्य ताधोन्मृ घ्यं न मसमेप्रयच्छे
दिति। संशयश्चायं। किं भक्षमात्रार्थत्वेनोन्मर्द ना घेवहोमार्थत्वे नवाक्यप
ण प्रभृतीनि कर्के संस्कारो भक्षः शेषस्य शेषत्वं च होमकर्तृकतायां तेन होम
मा धान्यात्क्रयण प्रभृति वाक्येष्वेवं यो ऽयमानेयोग्यतासंनिधानं च पदानां
स्यादिति एवं व्याख्यायंमानेलक्ने आकस्मिकं सर्वस्याद्वाक्यान्तरेण हो
मस्याहसविधानात्पदैनाश्चमसानुन्नयं स्पष्टेनमुन्नयं तिय दैनानजु

होतीति तस्माद्धि वारस्यामिद्धवद्दयापादानादुक्तव्याख्याऽप्यपास्ता रुद्र
४१ संख्येर भिधिनो वाजपेये: पंचाग्निवितन्यकाशीति च सोमान्यद्ईजेमा
ष्णपरोपिसन्।। संम्राजां वंशजोयस्य वाचस्पतिगुरोर्हरिहा वाचस्पतिरू
पादाने योगित्वान्नमवाश्रयः अनेकक्रतुयाजित्वादीयसोपि निवारकः
अन्यत्रगमनस्यासौ श्री अनंताभिधः सुधीः इतियज्ञविद्याकौमुद्यां कृ
तानायसंम्राट् स्थपतिर्महायाज्ञिक श्री अनंतकृते कात्यायनसूत्र भाष्ये
हड्डामोध्यायः :०: श्रीरामचंद्रजी श्री गोपिनाज्जीयी श्रीरामजी:०: